

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली भन्नाले शिक्षा सम्बन्धी निर्णयकर्ता, योजनाकार, प्रयोगकर्ता तथा अन्य सम्बद्ध पक्षहरूका लागि औपचारिक रूपमा सही र भरपर्दो शैक्षिक सूचना उपलब्ध गराउने पद्धति हो । यस पद्धतिमा मानवीय पक्ष तथा कम्प्यूटर दुवैको प्रयोग गरी तथ्याङ्क संकलन, प्रशोधन, विश्लेषण र प्रसारण जस्ता पक्षहरू समाविष्ट हुन्छन् (थापा, २०६८) ।

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगबाट विद्यालयका सम्पूर्ण पक्षहरूको जानकारीहरू प्राप्त हुनका साथै शैक्षिक व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

थापा (२०६८) अनुसार शैक्षिक तथ्याङ्क चाहिने संस्थाका व्यक्तिलाई सही र उपयोग गर्न सकिने खालको सूचना दिनुपर्छ । शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि चाहिने तथ्याङ्क संकलन गर्ने र उपलब्ध गराउने व्यवस्था वा प्रणालीलाई शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली भनिन्छ ।

शैक्षिक क्षेत्रमा अथाह सूचना तथा तथ्याङ्कको प्रवाहलाई उपयोग गर्नेहरूका लागि उपयुक्त स्तरमा प्रस्तुत गर्ने विधा वा सूचना विधिलाई इ एम आइ एस भनिन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य शैक्षिक व्यवस्थापनलाई आवश्यक पर्ने सूचनाहरू उपलब्ध गराउनु हो ।

शिक्षासँग सम्बन्धित सबै किसिमका सूचना तथा तथ्याङ्क व्यवस्थित किसिमले विभिन्न सूचकहरूको माध्यमबाट प्रदान गरी ठीकसँग व्यवस्थापन गर्ने विधि वा प्रणालीलाई इ.एम.आइ.एस. भनिन्छ ।

शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन प्रणाली एउटा पद्धति हो । यस पद्धतिबाट शैक्षिक पद्धतिका उपलब्धी र तिनको प्रभावकारीताको लेखाजोखा गरिन्छ । यस प्रकारको लेखाजोखा शिक्षाका सबै तहमा रहने योजनाकार, निर्णयकर्ता र विशेषज्ञहरूबाट आवश्यक सूचना र तथ्याङ्क संकलन गरेर सम्पन्न हुन्छ । वास्तवमा शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन प्रणाली भन्नाले निर्णयकर्ता तथा योजनाकारहरू लाई औपचारिक रूपमा सही र भरपर्दो सूचना उपलब्ध गराउने पद्धति भन्ने बुझिन्छ ।

एउटा पूर्ण शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन प्रणालीले कुनै पनि प्रयोगकर्तालाई उसको आवश्यकता अनुसारको सूचना छिटो छरितो तरिकाबाट सही र सान्दर्भिक रूपमा पहिचान गरी सहज र सरल रूपमा संलग्न तथा अरुसँग सूचनाको आदान प्रदान गर्न समेत मार्ग दर्शन गर्दछ ।

गुणस्तरीय शिक्षा र कुशल शैक्षिक व्यवस्थापनका निम्ति राम्रो शैक्षिक योजना अनिवार्य छ र असल शैक्षिक योजनाका लागि शैक्षिक तथ्याङ्कहरू नै आरम्भ बिन्दु हुन् । ति बिन्दुहरूको कौशलतापूर्वक प्रस्तुती नै इ एम आइ एस हो । शिक्षा प्रणालीको विकासमा अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने सूचना प्रणाली व्यवस्थापनको अभावमा शिक्षामा लगानी गरिएका हाम्रा सम्पूर्ण प्रयासहरूको बारेमा यथार्थ जानकारी प्राप्त हुँदैन । विश्वमा विद्यालयको संख्या बढ्दो छ, यसैगरी विद्यार्थी र शिक्षकको संख्या पनि बढ्दो छ । नयाँनयाँ शिक्षण विधि सामाग्री मूल्याङ्कन पद्धति र पाठ्यक्रमको विकास भई रहेको छ । विद्यार्थी, शिक्षक र भौतिक संसाधनको प्रभावकारी व्यवस्थापन आवश्यक छ । विभिन्न योजना र कार्यक्रम बीच तालमेल नहुँदा र भौगोलिक विसमता, सूचना र सञ्चारको अभाव र अनुगमन र सुपरीवेक्षणको अभाव, आवश्यक तथ्यांकको अभावले शैक्षिक योजना तर्जुमा कार्यान्वयन र अनुगमनमा बाधा पुगिरहेको वर्तमान अवस्थामा शैक्षिक सूचना र व्यवस्थापनको महत्व भन् बढी रहेको छ ।

यो एउटा तथ्यांक संकलन प्रक्रिया पनि हो । यस भागमा लगानी, प्रशोधन (प्रक्रिया) उपलब्धी र सुझाव प्रतिक्रिया समावेश भएको हुन्छ । यी सबै कार्यहरू निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि गरिन्छन् । यो ठूलो क्षेत्रका तथ्यांकहरूको व्यवस्थापन गर्ने पद्धति हो । यसबाट चाहेको बेला सूचनाहरू पत्ता लगाउन, प्रशोधन गर्न र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यो निश्चित कार्यको लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

यो एउटा साधन हो जसले ठूलो क्षेत्र र आयतन भएका तथ्यांकहरूलाई कम्प्यूटरमा व्यस्थित गरी क्रमबद्ध प्रणालीद्वारा काम गर्न सकिन्छ । तथ्यांक संकलन र प्रयोगमा साधन पद्धति अपनाउन सकिन्छ । साथै शैक्षिक प्रणाली र तालिम प्रयोजनका लागि समेत प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

सरकारले जहिले पनि शिक्षाले उच्च प्राथमिकता दिएको हुन्छ । अन्तराष्ट्रिय प्रतिबद्धता र घोषणाका आधारमा प्रत्येक राष्ट्रले संविधान र कानूनी प्रावधानद्वारा शिक्षा विकासको सुनिश्चितता प्रदान गरेको हुन्छ । जनसंख्या वृद्धिको कारणले शिक्षामा र खास गरी प्राथमिक शिक्षामा बालबालिकाको संख्यामा वृद्धि हुँदैछ । राज्य र सरकार शिक्षाको अवसर, गुणस्तर र सान्दर्भिकता अभिवृद्धिका लागि प्रयासरत रहेको हुन्छ । सार्वजनिक निजी क्षेत्र दुवैले प्राथमिक तथा माध्यमिक तहमा सर्वव्यापी शिक्षा प्रदान गर्न उल्लेखनिय कदमहरु पनि चाल्नु पर्ने हुन्छ ।

संक्षिप्तमा भन्ने हो भने शिक्षामा देखिएका पहुँच, न्याय, गुणस्तर तथा सान्दर्भिकता सम्बन्धि समस्यालाई सम्बोधन गर्न निर्णय सहयोग प्रणालीको आवश्यकता पर्छ । यी समस्याहरु प्रति निर्णयकर्ता र नितिनिर्माणहरुलाई गम्भीर बनाउन तथा राज्यबाट शैक्षिक सेवाहरुको विस्तार गर्न उपलब्ध श्रोत साधनलाई सक्षमतापूर्वक र प्रभावकारी ढंगले वितरण गर्न तिनिहरुले सही विश्वसनिय तथा समयमा सूचना पाउनुपर्छ । यस्तो अनुभवसिद्ध दुर्लभ तथ्यांक कार्यमुलक र सावधानीपूर्वक तयार पारिएको त्यस्तो प्रणाली हो जो शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (इएमआइएस) बाट प्राप्त हुन्छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली भनेको शैक्षिक योजना र व्यवस्थापनका लागि सूचना र अभिलेखहरुको सेवाका संगठित समूह हो । जसले सूचनाहरुको संकलन, भण्डारण, प्रशोधन, विश्लेषण र प्रबोधिकरण गर्नेछ ।

यो एउटा विशिष्ट उद्देश्य प्राप्त गर्ने साधन हो । जसमा लगानी, प्रक्रिया उत्पादन तथा पृष्ठपोषण एकीकृत रुपमा समावेश रहन्छ । यो तथ्यांक तथा सूचना संकलन प्रशोधन, विश्लेषण तथा प्रयोग र प्रबोधिकरणको एउटा विशाल व्यवस्थापन हो । यो एउटा साधन हो जसले प्रणाली सिद्धान्तको प्रयोग गर्छ । शिक्षा र तालिम प्रणालीलाई विकास गर्न वृहत्तर गणितिय प्रणालीको प्रयोग गर्छ । शिक्षा र तालिम प्रणालीलाई विकास गर्न वृहत्तर गणितिय प्रणालीको प्रयोग गर्ने कम्प्यूटराइजेशन गर्छ । अतः निर्णय प्रक्रिया, योजना तर्जुमा, परियोजना विकास तथा अन्य व्यवस्थापकीय कार्यहरुलाई प्रभावकारी रुपमा सम्पन्न गर्न तथ्यांक प्रयोगकर्ता एवं व्यवस्थापकहरुलाई व्यवस्थित सही र समयमा सूचना प्रदान गर्छ ।

नेपालमा शैक्षिक सूचना व्यवस्थापनको विकास सन् १९६२ मा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गत योजना तथ्यांक तथा अनुसन्धान महाशाखाको स्थापना गरी यसै महाशाखाबाट शैक्षिक सूचना सम्बन्धि सम्पूर्ण क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्ने व्यवस्थाबाट शुरु गरिएको थियो । यस महाशाखाको मुख्य जिम्मेवारीमा शैक्षिक तथ्यांकको संकलन र त्यस सम्बन्धि सम्पूर्ण कार्यहरु सम्पन्न गरी वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्नु रहेको थियो । यसै क्रममा यस महाशाखाबाट सन् १९६४/०६५ मा पहिलो शैक्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन भएको थियो । यसको प्रयोग शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, क्षेत्रिय शिक्षा निर्देशनालय, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, श्रोत केन्द्र र विद्यालय तहमा यसको प्रयोग देखिएको छ ।

शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन पद्धतिमा अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको संकलित तथ्यांक तथा सूचनाहरुको उपयुक्त ठाउँमा उपयुक्त तरिकाले प्रयोगमा ल्याउनु हो । तथ्यांक तथा सूचनाहरुको उपयुक्त ठाउँमा उपयुक्त प्रयोगले त्यसको महत्व र गुणस्तर बढ्नका लागि साथै त्यसको विश्वसनिय पनि बढदछ । त्यसैले इएमआईएस व्यवस्थापकले आफूसँग भएका सम्पूर्ण तथ्यांक तथा सूचनाहरुको अधिकतम प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने बारेमा आफ्नो संस्था भित्र र बाहिरका सरोकारवालाहरूसँग पनि राम्रो छलफल गरी योजना बनाउनु पर्छ ।

नेपालमा शिक्षा मन्त्रालयको अन्य मन्त्रालय तथा योजना आयोग सम्मको सम्बन्ध पनि इएमआईएस विकासका पक्ष हुन् । विद्यमान अवस्थामा भएको इएमआईएस सँग सम्बन्धित संरचनाको प्रभावकारी प्रयोगको खाँचो अहिलेको आवश्यकता हो । यसबाट सम्पन्न हुन सक्ने कार्य भनेको शैक्षिक सूचनाहरु छिटो छरितो एवं भरपर्दो किसिमबाट प्रवाह गर्नु हो । इएमआईएस भनेको यही नै हो । एउटा निश्चित परिधिभित्र सान्दर्भिक र वास्तविक सूचना प्रदान गर्नु नै इएमआईएसको विकास हो ।

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सुरक्षालाई प्रभावकारी बनाउन मानवीय वा यान्त्रिक प्रणालीमा आधारित सूचना राम्ररी समूहकृत गरी व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । जसमा साधारण र समूहगत गरी दुई किसिमका सूचना रहन्छन् । तसर्थ कस्ता खालका सूचनाहरु क कसका लागि सदैव खुल्ला रहने नरहने सो समस्याको विषय रहने भएको हुँदा निराकरणार्थ विद्यालयको आवश्यकता पर्दछ । साथै सूचना संकलन र भण्डारण गरेर मात्र नभई सो को प्रयोग वा कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ जसलाई वर्तमान अवस्थामा शैक्षिक, क्षेत्रमा प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका विभिन्न पक्षहरु मध्ये शैक्षिक तथ्यांक सम्बन्धी विषय पनि रहेको

छ । शैक्षिक तथ्यांकको गुणस्तरीयता सम्बन्धमा विभिन्न प्रश्न उठ्ने गरेका छन् । यसका पछाडी सही सूचना तथा तथ्यांक प्रेषित हुन नसक्नु, प्रेषित तथ्यांकहरुमा एक रुपमा नपाइनु र सही तरिकाले व्याख्या नगरिनु जस्ता कारणहरु रहेका छन् ।

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई विभिन्न किसिमबाट परिभाषित गरिएको पाइन्छ ।

काफ्ले (२०६८) का अनुसार यो एउटा तथ्यांक संकलन प्रकृया पनि हो । यस भागमा लगानी, प्रशोधन (प्रकृया) उपलब्धी र सुभावाव प्रतिकृया समावेश भएको हुन्छ । यी सबै कार्यहरु निश्चित उद्देश्य प्राप्तीका लागि गरिन्छ । यो ठूलो क्षेत्रका तथ्यांकहरुको व्यवस्थापन गर्ने पद्धति हो । यसबाट चाहिएका बेलामा चाहिएका सूचनाहरु पत्ता लगाउन, प्रशोधन गर्न र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यो निश्चित कार्यका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

यो एउटा साधन हो । जसले ठूलो क्षेत्र र आयतन भएका तथ्यांकहरुलाई कम्प्युटरमा व्यवस्थित गरी क्रमवद्ध प्रणालीद्वारा काम गर्न सक्छ । तथ्यांक संकलन र प्रयोगमा सदन पद्धति अपनाउन सकिन्छ । साथै शैक्षिक प्रणाली र तालिम प्रयोजनका लागि समेत प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

सरकारले जहिले पनि शिक्षालाई उच्च प्राथमिकता दिइएको हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता र घोषणाका आधारमा प्रत्येक राष्ट्रले संविधान र कानूनी प्रावधान द्वारा शिक्षा विकासको सुनिश्चितता प्रदान गरेको हुन्छ । जनसंख्या वृद्धिको कारणले शिक्षामा र खास गरी प्राथमिक शिक्षामा बालबालिकाको संख्यामा वृद्धि हुँदै जान्छ । राज्य र सरकार शिक्षाको अवसर, गुणस्तर र सान्दर्भिकता अभिवृद्धिका लागि प्रयासरत रहेको हुन्छ । सार्वजनिक र निजी क्षेत्र दुवैले प्राथमिक तथा माध्यमिक तहमा सर्वव्यापी शिक्षा प्रदान गर्न उल्लेखनिय कदमहरु पनि चाल्नु पर्ने हुन्छ ।

संक्षिप्तमा भन्ने हो भने शिक्षामा देखिएका पहुँच, न्याय तथा सान्दर्भिकता सम्बन्धि समस्यालाई सम्बोधन गर्न निर्णय सहयोग प्रणालीको आवश्यकता पर्दछ । यी समस्याहरु प्रति निर्णयकर्ता र निती निर्माणहरुलाई गम्भिर बनाउन तथा राज्यबाट शैक्षिक सेवाहरुको विस्तार गर्न उपलब्ध श्रोत साधनहरुलाई सक्षमता पूर्वक र प्रभावकारी ढंगले वितरण गर्न तिनीहरुले सही, विश्वसनिय तथा समयमा सूचना पाउनु पर्दछ । यस्तो अनुभव सिद्ध दुर्लभ

तथ्यांक कार्यमूलक र सावधानीपूर्वक तयार पारिएको यस्तो प्रणाली हो । जो शैक्षिक व्यवस्थापन, सूचना प्रणालीबाट प्राप्त हुन्छ ।

डब्लु उइन्डम (१९९४) का अनुसार शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली भनेको शैक्षिक योजना र व्यवस्थापनको लागि सूचना र अभिलेखहरूको सेवाको संगठित समूह हो जसले सूचनाहरूको संकलन, भण्डारण, प्रशोधन, विश्लेषण र प्रबोधिकरण गर्दछ ।

यो एउटा विशिष्ट उद्देश्य प्राप्त गर्ने साधन हो जसमा लगानी, प्रकृया, उत्पादन तथा पृष्ठपोषण एकिकृत रूपमा समावेश रहन्छ । यो तथ्यांक तथा सूचना संकलन, प्रशोधन, विश्लेषण तथा प्रयोग प्रबोधिकरणको एउटा विशाल व्यवस्थापन हो । यो एउटा साधन हो । जसले प्रणाली सिद्धान्तको प्रयोग गर्छ । शिक्षा र तालिम प्रणालीलाई विकास गर्न वृहत्तर गणितीय प्रणालीको प्रयोग गर्ने गर्छ । अतः निर्णय प्रकृया, योजना तर्जुमा, परियोजना विकास तथा अन्य व्यवस्थापकीय कार्यहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्न तथ्यांक प्रयोगकर्ता एवं व्यवस्थापकहरूलाई व्यवस्थित, सही र समयमा सूचना प्रदान गर्छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापन, सूचना प्रणालीले केन्द्र देखि विद्यालय स्तर सम्मका संस्थाहरूको विचमा सम्बन्ध स्थापना गर्दछ । केन्द्रमा रहेको कार्यालय र विभिन्न मन्त्रालयहरू बीचमा सम्बन्ध स्थापना गर्दछ । जिल्लाका कार्यालयहरूको विचमा विद्यालय र श्रोत केन्द्र, जिल्ला शिक्षा कार्यालयको विचमा र विद्यालय-विद्यालय बीचमा समन्वय र सम्बन्ध स्थापना गर्न सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ ।

यस प्रणालीले सूचनाका श्रोतहरू समन्वय गर्छ, सूचना सम्बन्धि सेवाहरू प्रदान गर्छ, विभिन्न पक्ष तथा श्रोतबाट प्राप्त सूचनाहरूका विचमा समन्वय गरी एक द्वार प्रणालीबाट सूचनाहरूको विकास गर्ने समेत गर्दछ । शैक्षिक व्यवस्थापन, सूचना प्रणाली भनेको शैक्षिक तथ्यांक विद्यालय तह देखि शिक्षा विभाग सम्म पुऱ्याउनु र शिक्षा विभागका सूचनाहरू जिल्ला तथा श्रोत केन्द्र/विद्यालय तह सम्म पुऱ्याउन मात्र नभएर यो त समग्र शिक्षा प्रणालीलाई समन्वय प्रदान गर्ने अर्थात सम्बन्ध स्थापना गर्ने माध्यम पनि हो । यसलाई तलको चित्रबाट स्पष्ट गर्न सकिन्छ ।

वर्तमान युगमा सूचनालाई शक्तिको रूपमा समेत लिने गरेको पाइन्छ । सूचना प्रणालीले मानवीय पक्ष, स्थान विशेष तथा वस्तुहरु सँग सम्बन्धित पक्षहरुमा सूचना संकलन एवम् व्यवस्थापन गर्ने गर्छ । सूचनाको महत्व पनि निर्णय गर्न प्रयोग, निर्णयको प्रभावकारीता तथा कार्यक्रममा आधारित सूचनामा भर पर्छ ।

तसर्थ समग्र शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली त शैक्षिक सूचनाहरुको व्यवस्था हो । यो विभिन्न तहमा विभिन्न किसिमबाट व्यवस्थित गरिएको हुन्छ । विद्यालयहरुमा विद्यालयका आवश्यकता अनुसारका शैक्षिक सूचनाहरु व्यवस्थित, संकलित र विश्लेषण गरिएको हुन्छ भने श्रोत केन्द्र, जिल्ला तथा क्षेत्र सम्म आउँदा यसको दायरा र क्षेत्र फरक हुँदै जाने हुन्छ । तसर्थ के भन्न सकिन्छ भने इएमआइएस विद्यालय, श्रोतकेन्द्र, जिल्ला, क्षेत्र तथा शिक्षा विभागमा समेत रहेको छ । यी सबै मिलाउँदा एउटा सघन इएमआइएस तयार हुन्छ । शैक्षिक संरचना विभिन्न तहमा विभाजन भएपछि त्यस तहमा आवश्यक पर्ने सूचना उपलब्ध गराउन नै इएमआइएस स्थापना र विकास भएको हुन्छ । यसरी शैक्षिक सूचना र शैक्षिक व्यवस्थापनको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित रूपमा रहेको हुन्छ ।

सूचना सम्प्रेषण दोहोरो हुनुपर्छ । विद्यालयले अभिभावकहरु तथा विद्यार्थीहरुलाई निरन्तर रूपमा सूचनाहरु उपलब्ध गराउनु पर्छ । त्यसैगरी अभिभावक तथा विद्यार्थीहरुले पनि विभिन्न सुझाव प्रतिक्रिया उपलब्ध गराएर विद्यालयलाई सहयोग पुऱ्याउनुपर्छ । यसबाट के देखिन्छ भने सूचनाको सम्प्रेषण माथीबाट तलतिर र तलबाट माथी तिर दुवै किसिमले गरिनु पर्दछ । त्यसैले इएमआइएस ले समग्र विद्यालयमा चाहिने वस्तुको रूपमा रहेको छ ।

वर्तमान अवस्थामा शैक्षिक क्षेत्रमा प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको विभिन्न पक्षहरु मध्ये शैक्षिक तथ्यांक सम्बन्धि विषय पनि रहेको छ । शैक्षिक तथ्यांकको गुणस्तरीयता सम्बन्धमा विभिन्न प्रश्नहरु उठने गरेका छन् । यसका पछाडी सही सूचना तथा तथ्यांक प्रेषित हुन नसक्नु, प्रेषित तथ्यांकहरुमा एक रूपमा नपाइनु र सही तरिकाले व्याख्या नगरिनु जस्ता कारणहरु रहेका छन् । शिक्षासँग सम्बन्धित सबै किसिमका सूचनालाई व्यवस्थित किसिमले विभिन्न सूचनाको माध्यमबाट प्रदर्शित गरी ठीकसँग व्यवस्थापन गर्ने तरिका, विधिलाई शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली भनिन्छ । व्यवस्थापनलाई निर्णय गर्न आवश्यक पर्ने भरपर्दो वास्तविक तथा तथ्य सूचनाहरु समयमा उपलब्ध गराउनु यसको प्रमुख उद्देश्य हो । गुणस्तरीय शिक्षा र कुशल शैक्षिक व्यवस्थापनको लागि राम्रो शैक्षिक योजना अनिवार्य छ र

असल शैक्षिक योजनाको लागि शैक्षिक तथ्यांकहरु नै आरम्भ विन्दु हो र विन्दुहरुको कौशलपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको अभावमा शिक्षामा लगानी गरिएका प्रयत्नहरुको बारेमा यथार्थ जानकारी प्राप्त हुँदैन । साथै विश्वमा विद्यालय, विद्यार्थी र शिक्षकको संख्या बढ्दो छ । नयाँ नयाँ शिक्षण विधि, सामाग्री, मुल्यांकन पद्धति पाठ्यक्रमको विकास भइरहेको छ । विद्यार्थी, शिक्षक, भौतिक, साधारणहरुको प्रभावकारी व्यवस्थापन आवश्यक छ । विभिन्न योजना र कार्यक्रम विच तालमेल नहुने, भौगोलिक विषमता, सूचना र संचारको अभाव, अनुगमन र सुपरिवेक्षणको अभाव, आवश्यक तथ्यांकको अभावले शैक्षिक तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा बाधा पुगेको वर्तमान अवस्थामा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको महत्व भन्नु बढ्दो भइरहेको छ । (थापा, श्रेष्ठ र सिग्देल, २०७४) ।

यसर्थ शैक्षिक क्षेत्रको व्यवस्थापन सँग जोडिएर आएको व्यवस्थापन सूचना प्रणाली कनिष्ठ विधाको रूपमा देखा परेको छ । यस क्षेत्रमा सूचनाको क्षेत्रको दायरा बढ्दै गएकोले सूचनाको पहिचान, छनौट, संकलन, प्रशोधन, विश्लेषण, भण्डारण, प्रसारण र उपयोगको लागि निश्चित खालको खाका वा प्रणालीको आवश्यकता पर्दछ । यसर्थ शैक्षिक व्यवस्थापन सञ्चालन प्रणाली आफ्नो निर्णायकर्ता, प्रशासक र योजनाकारका लागि औपचारिक, सही र भरपर्दो सूचना उपलब्ध गराउने पद्धति हो । तथापी शिक्षा क्षेत्र विगतका भन्दा फराकिलो बन्दै जाने क्रममा जटिलता पनि थपिँदै गएकोले शैक्षिक सूचना के कति मात्रामा छन् भन्न सकिने सहज अवस्था छैन । तहगत रूपमा शिक्षक, विद्यार्थी, शैक्षिक उपलब्धी, आर्थिक, भौतिक पक्ष लगायत अन्य सरोकारवाला सँग सम्बन्धित विश्वस्त खालका शैक्षिक सूचकहरु रहन्छ जसका आधारमा व्यवस्थापन गर्नु पर्ने भएकोले चुनौतीपूर्ण र संवेदनशील बन्दै गएको छ । यही विषयवस्तु जो एउटा समस्याको रूपमा देखा परेको अवस्था विद्यालयहरुमा विद्यमान रहेको छ । त्यसको व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयनमा सो शैक्षिक संस्थाको प्रशासकिय प्रमुख विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष, शिक्षक, अभिभावक र सरोकारवालाहरुको भूमिका उल्लेखनीय रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत पृष्ठभूमीलाई आधार मानी विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन, सूचना प्रणालीको प्रयोगको अवस्था, अध्ययनलाई अगाडी बढाउन खोजिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

नेपाल एक विकासोन्मुख राष्ट्र भएकोले यो देशमा सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रमा थुप्रै समस्याहरू रहेका छन् । यस्तै समस्या शिक्षा क्षेत्रको सूचना प्रणाली व्यवस्थापनमा रहेको छ । शिक्षालाई इन्टरनेट सँग जोड्नको लागि र विद्यालयमा सञ्चारलाई प्रवेश गराउनु पर्ने देखिएकोले यो इएमआइएस विद्यालयको समस्याको रूपमा रहेको छ । अन्यथा शिक्षा सञ्चार भन्दा टाढै रहने देखिन्छ । विद्यालयहरूले इएमआइएसको अभावका कारण विद्यालयका गतिविधि तथा तथ्याङ्कहरू अपडेट गर्न सकिरहेका छैनन् । विद्यालयको लेखाजोखा, अभिलेख, हिसाबकिताब, आधुनिकीकरण गर्न सकेका छैनन् । विद्यार्थीहरूको व्यक्तिगत विवरण, उनीहरूको चारित्रिक प्रमाणपत्रहरू हस्तलिखित दिनुपर्ने अवस्था रहेको छ ।

विश्वजगत् सूचना प्रविधिको प्रयोगले एउटा सानो गाउँमा परिणत भइसकेको सन्दर्भमा विद्यालयबाट उत्पादन हुने जनशक्तिमा पनि सूचना प्रविधिको ज्ञान हुनु जरुरी छ । यसका लागि विद्यालयहरूमा सूचना प्रविधिलाई समेत समावेश गर्नु पर्दछ । तर अधिकांश विद्यालयमा सूचना प्रविधिलाई समेट्न सकिएको पाइदैन भने विद्यालय प्रशासन सञ्चालन, विद्यार्थी मुल्यांकन र विश्लेषणमा समेत सूचना प्रणालीको प्रयोग नभइरहेको स्थिति छ । तसर्थ विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको वर्तमान स्थिति के छ ? शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको समस्याहरू केके छन् ? र तिनका निराकरणका उपायहरू केकस्ता हुन सक्छन् ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूलाई समस्याको रूपमा उठान गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

प्रस्तुत शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगले विद्यालयका सूचनासँग सम्बन्धित समस्याहरू समाधान भई त्यसले समग्र विद्यालयको शैक्षिक प्रणालीमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्नेछ । यस अध्ययनले विद्यालयका विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक तथा सरोकारवालालाई प्रत्यक्ष रूपमा फाइदा पुग्नेछ । विद्यालयको शैक्षिक स्तरमा प्रविधियुक्त निति नियम निर्माण गर्नेछ । विद्यालयलाई आवश्यक परेकोबेला सजिलै रेकर्ड उपलब्ध गराउनेछ । विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन, सूचना प्रणालीको प्रयोग भनेको विद्यालयमा हुने गरेको हरेक गतिविधि लेखाजोखा राख्ने भएकोले यसको महत्व अनिवार्य रहेको छ । नेपाल विकासोन्मुख राष्ट्र भएकोले हाम्रो देशमा सूचना प्रणालीको प्रयोग विदेशीको तुलनामा कम

गुणस्तरको भइरहेको छ । यसमा सुधार ल्याउनका लागि विद्यालयहरूमा सूचना प्रणालीको प्रयोग अधिक मात्रामा गर्नु परेकोले यो विषयलाई अध्ययनको प्रमुख औचित्य मानेको छ । जब सम्म विद्यालयमा सूचना प्रणालीको प्रयोग हुन सक्दैन । तब सम्म विद्यालयको शैक्षिक अवस्था सुधार हुँदैन । त्यसैले विद्यालयमा सूचना प्रणालीको प्रयोग अत्यधिक मात्रामा हुनु पर्दछ । सूचना प्रणालीको प्रयोगले सरकारी विद्यालयमा शैक्षिक गुणस्तर सुधार हुन्छ । आधुनिक प्रविधियुक्त सञ्चार माध्यमको प्रयोगले विद्यालयमा शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुन्छ । विद्यालयमा हुने गरेका गतिविधिहरू सूचनामूलक हुन्छ । सूचना प्रणाली व्यवस्थित हुन सकेको खण्डमा समग्र विद्यालयको विकास हुन्छ । विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको मद्दतले विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न मार्क शिट, रिजल्ट, अभिलेख, लेखा जस्ता कामहरू इन्टरनेटको माध्यमले चुस्त र दुरुस्त ढंगले गर्न सकिन्छ । आवश्यक परेको बेलामा तुरन्त प्रविधियुक्त प्रमाण पत्रहरू दिन सकिन्छ । यस विषयले विद्यालयमा अन्य गतिविधिहरू पनि राम्रोसँग सञ्चालन गर्न सहयोग गर्नेछ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् :

१. विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगको अवस्था पहिचान गर्नु,
२. विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगमा देखा परेका समस्याहरूको खोजी गर्नु,
३. शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा देखिएका समस्याहरू निराकरणका उपायहरू सुझाउनु ।

१.५ अनुसन्धान प्रश्नहरू

यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्न विद्यालयहरूको विद्यमान अवस्थामा शैक्षिक सूचना प्रणालीको व्यवस्थापन क्षेत्रमा सम्बन्धित रहेर विभिन्न लिखित अनुसन्धान प्रश्नहरूको उत्तर खोजेको छ ।

१. शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको प्रयोगको स्थिति कस्तो छ ?

२. शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरु के के हुन् ?
३. शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरु र समाधानका उपायहरु के के हुन् ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

अध्ययन र अनुसन्धानले जति धेरै समेट्न सक्यो त्यति नै त्यसको वैधता र विश्वसनीयताको स्तर पनि उच्च रहन्छ, किनभने अध्ययनको क्षेत्र जति धेरै भयो, सोको विवरण वास्तविकताको त्यति नजिक रहन्छ । तर हरेक अध्ययनलाई सिमीत श्रोत, साधन र समयको कारणले चाहे जति व्यापक बनाउन कठिन हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययन सुनसरी जिल्लाको रामधुनी नगरपालिका भित्रका १० वटा विद्यालयहरु मध्ये ५ वटा विद्यालयहरु उद्देश्यमूलक विधिबाट नमूना छनौट गरी अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ । यस अध्ययनमा विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगको स्थिति तथा समस्याहरुलाई मात्र समेटिएको छ । प्रश्नावली, सर्वेक्षण फारम र अभिलेख अध्ययन जस्ता तथ्यांक संकलनका साधनहरुलाई मात्र प्रयोग गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक खाका

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन

विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग सम्बन्धी यस अध्ययनमा यूनेस्को (२०१०) को मोडुल र विश्व बैंक (२०१०) को अवधारणालाई सैद्धान्तिक आधारको रूपमा लिइएको छ ।

युनेस्को (२०१०) मा आइआइइपि मोडुलले शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको कार्यान्वयन सम्बन्धी निम्न पक्षहरूलाई उल्लेख गरेको छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणाली अपनाउँदा त्यसका चरणबारे ख्याल गर्नु पर्दछ ।

यसका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन, तालिम, अध्यावधिक तथ्याङ्क सङ्कलन, तथ्याङ्क उपलब्धतामा आइपर्ने समस्या र चुनौतिका बारेमा दिएको छ । रोस महिकले यसबारेमा विशेष जोड दिएका छन् । शिक्षामा प्रयोग गरिने सन्दर्भ अध्ययन, शैक्षिक लगानी, उत्पादन जस्ता पक्षमा विशेष चासो राख्नुपर्दछ । यसमा व्यवस्थापकीय सीप र दक्षतालाई ध्यान दिनु पर्दछ ।

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास चरण

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकासात्मक चरणलाई क्रमिक रूपमा विकास र विस्तार गर्नु पर्दछ । यसका साथै शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको क्रममा समावेश, शुद्धता र समय जस्ता पक्षलाई सदैव ख्याल गर्नु पर्दछ ।

शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको लाग्ने लागतको निर्धारण

रोस र महिकले जसलाई आर्थिक अवस्थासँग तालमेल हुनेगरी बनाउनु पर्नेमा जोड दिएका छन् । शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको लागि लाग्ने लागत के कति हो, त्यसका लागि आर्थिक र मानवीय स्रोत के कस्तो आवश्यक पर्ने हो सो बारे ख्याल गर्नुपर्छ । यो लागत प्रभावकारी हुनु जरुरी छ । शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको आवश्यकता महत्वलाई समेत जोड दिनुपर्छ ।

विश्व बैंकले शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको वर्तमान अवधारणाका सम्बन्धमा निम्न पक्षमा जोड दिएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलन

तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया विकास गर्नुपर्छ । तथ्याङ्क र यसका लागि आवश्यक सुधारका लागि योजना तयार गर्नुपर्छ ।

लागत अनुमान गर्ने

शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको लागि लाग्ने आर्थिक पक्षलाई विशेष ख्याल गर्नुपर्छ । खर्च के कति लाग्ने हो र त्यो कहाँबाट जुटाउने हो सो निश्चित गर्नुपर्छ । जनशक्ति, तालिम र यान्त्रिक खर्च समेत समावेश गर्नुपर्छ ।

आत्मनिर्भर बनाउने

शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको निर्माणका साथै निरन्तरताको पनि आवश्यक हुन्छ । यसको लागि व्यवस्थापकीय तालिम, कार्यान्वयन प्रक्रिया, वास्तविक मूल्याङ्कन र अनुगमन, स्थानीय आवश्यकता, अपेक्षित उपलब्धीलाई विशेष जोड दिन आश्यक छ ।

सूचनाहरुको प्रकृति

सूचनाहरुलाई संक्षेपीकरण गर्ने, सार्वजनिक गर्ने, प्रयोग तर्फ जोड दिने । थप अध्ययनको लागि सुझाव दिने जस्ता कुरामा ख्याल गर्नुपर्छ । शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको लागि अनुगमन गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने गर्नुपर्छ ।

२.२ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रमुख उद्देश्य भनेको शिक्षामा प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नु हो । यसले कन्सेप्चुअल व्यकग्राउण्ड र टुल्स उपलब्ध गराउँछ (विश्व बैंक, २०१४) । स्तरीय शिक्षाका लागि परिणाम (सावेर, २०१४) मा उल्लेख भएअनुसार कुनै पनि राष्ट्रले वर्तमान अवस्था हेरेर ई.एम.आइ.एस.को प्रयोग गर्ने गरेको छ । यो पार्टले ई.एम.आइ.एस.लाई कसरी ड्रइभ गर्ने गर्छ । यसको पूर्ण विवरण उपलब्ध गराउँछ । जस्तै

ध्वनी प्रणाली, स्तरीय तथ्याङ्क र निर्णयका उपयोगिता उपलब्ध गराउँछ । यसमा सावेरका तीन भागहरू छुट्ट्याएका छन् । जस मध्ये बेञ्च मार्किड पाइलट जसले शैक्षिक विवरणहरू उपलब्ध गराउँछ, र अर्को भनेको परिणाम दिने गर्दछ । यसका विभिन्न कमि कमजोरीहरू पनि रहेका छन् । कमि कमजोरी हुँदाहुँदै पनि राज्य सरकारले आफ्नो आवश्यकता हेरी यसको प्रयोग गर्ने गर्छ ।

श्रेष्ठ (२०६७) ले तयार पार्नु भएको शिक्षामा सूचना र सञ्चार प्रविधिको उपयोग आवश्यक चुनौती र सम्भावना नामक शिर्षक राखी शैक्षिक स्मारिकामा प्रकाशन गरिएको लेखमा आधुनिक शैक्षणिक प्रविधिको साधन कम्प्यूटर लिएर पछिल्ला समयका सबै भन्दा प्रभावकारी प्रविधि हो । विद्यालयमा कम्प्यूटरको प्रयोग कम्प्यूटर शिर्षक अध्यापन गर्ने मात्र हैन तल्ला कक्षा देखि माथिल्ला कक्षाहरूको सम्मका लागि विभिन्न एनिमेशन प्रविधिबाट शैक्षिक सामाग्रीको रूपमा भाषा, गणित, विज्ञान, सामाजिक, शिक्षा आदि पढाउन पनि उपयोग गर्न सकिन्छ, तर यस प्रति सरोकारवालाको ध्यान नगएकाले यसबाट शिक्षाको समय अवसर र सुविधामा दिनानुदिन चुनौती थपिदै गइरहेको भने स्पष्ट सो लेखमा गरिएको पाइन्छ । यस्ता चुनौतीहरूलाई समाधान गरी शिक्षामा व्यवस्थित प्रयोगका लागि सरकारको भूमिका अझ सशक्त हुनु पर्ने निष्कर्ष रहेको पाइन्छ ।

भिलनुभा (२०१५) का अनुसार संसार अहिले खुम्चेको अवस्थामा शिक्षा क्षेत्रको विकास र प्रविधिले गर्दा संसार साँगुरो हुँदै गइरहेको छ । सरकारले शिक्षामा निकै लगानी गर्दै आइरहेको छ । तर सोचे जस्तो परिणाम हुन सकेको छैन । यहि आवश्यकता लाई महसुस गरेर संविधानमा एउटा मुख्य दस्तावेजको रूपमा कानूनी कागज राख्ने व्यवस्था गरेको छ । विश्वमा तिब्र जनसंख्या वृद्धिले गर्दा बालबालिकाहरूको खास गरी आधारभूत विद्यालयमा बढेको देखिन्छ । राज्यले पनि मुख्य जोड शैक्षिक एकरूपमा कायम गर्नका लागि आधारभूत विद्यालय र माध्यमिक विद्यालयमा निजी र सरकारी दुवै क्षेत्रलाई खुल्ला गरेको छ । वर्तमान अवस्थामा एसिया र प्रसान्त क्षेत्रको विद्यालयहरूमा आधुनिक प्रविधिहरूले स्थान लिन सकेको छैन । यी देशहरूमा विभिन्न समस्याहरू रहेकाले डाटा र व्यवस्थापन समस्याहरू हुँदै हुँदै पनि केही कम हुँदै गइरहेको छ । डाटा व्यवस्थापन प्रणालीले राम्रो सँग प्रविधिहरू बनाउन सकेको छैन ।

युनेस्को (२००२) ले शैक्षिक व्यवस्थापनलाई विभिन्न ९ वटा भागमा बाँडेको छ । हुन त सरकारको आवश्यकता अनुसार नियम कानून अनुसार तथ्यांक संकलन तथा वितरण हुन्छ । जसले शिक्षामा राम्रो प्रतिफल दिन्छ । यसले शिक्षालाई व्यवस्थापन गर्दा निर्णय प्रकृत्यामा ठिक र ठोस जानकारीले मात्र शिक्षण सिकाई प्रक्रियामा सहयोग गर्दछ । यसले विद्यार्थीहरूलाई सही जानकारी लिने दिने बानीको विकास गर्दछ । जसले नयाँ नयाँ सोच र विचारको आविष्कार गर्दछ ।

गलत सूचना र जानकारीले शैक्षिक प्रकृत्यामा अवरोध खडा गर्दछ । जसले विद्यार्थीहरूमा नकारात्मक असर पर्न सक्छ । त्यसैले आवश्यक सूचना समयमा दिएर सही तरिकाले तथ्यांक संकलन गरेर, राम्रो सँग भण्डारण गरेर राख्नु पर्दछ । यसले अशिक्षा, गरिबीलाई अन्त्य गर्दछ । त्यसैले गुणस्तरीय भनेको जिल्ला, क्षेत्र र राष्ट्र स्तरमा देखिन्छ । विद्यालय र कक्षा कोठामा प्रत्यक्ष असर देखिन्छ । यसको आवश्यकता भनेको अभिभावक, शिक्षक, प्रधानाध्यापक, शिक्षाविद्, क्षेत्रिय प्रदेश र संघका अधिकारीहरू र सर्वेक्षक र अधिकारीहरूलाई उपलब्ध गराउने गर्दछ ।

शैक्षिक प्रणाली दिन प्रति दिन जटिल बन्दै गइरहेको छ । जसले विभिन्न प्रणालीहरू ठिक ढंगले काम गर्न सकेको छैन । शिक्षामा लिने निर्णयले शिक्षाको गुणस्तरमा समेत असर पर्ने गरेको देखिन्छ । विश्व जगतमा भइरहेको द्रुत गतिको विकासले हाम्रो एसिया भन्दा अन्य महादेशमा सूचना प्रणाली निकै अगाडी बढी सकेको छ । विश्वको अन्य देशहरूमा नयाँ नयाँ सफ्टवेयरहरू निर्माण गरी विभिन्न एप्सहरू विकसित गरेर धेरै कामहरू अगाडी बढी रहेको छ । तर हाम्रो देश नेपालमा पहिला समय विस्तारै यसको प्रयोग हुन थालेको हो । नेपाल निजी क्षेत्रका विभिन्न कम्पनीहरूले यसको बारे अध्ययन अनुसन्धान गरिरहेका छन् भने सरकारी निकायबाट त्यस्तो ठोस तरिकाले हुन सकिरहेको छैन । यसले सूचना प्रणालीमा हाम्रो देश निकै पछाडी परेको छ । विकसित राष्ट्रहरूमा यसको स्थिति धेरै राम्रो रहेको छ ।

स्मृती (२०१४) अनुसार व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले सूचनालाई व्यवस्थापनको क्षेत्रमा नियन्त्रण गरी विभिन्न व्यापारिक संस्थाहरू प्रयोग गरिन्छ । सूचना प्रणालीले संस्थामा कार्यरत व्यवस्थापकलाई उद्देश्य अनुसार काम गर्न सजिलो हुन्छ । व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले सूचना सङ्कलन, प्रक्रिया र वितरण गर्ने गर्छ । यर्थात र सही कामलाई मात्र लिइन्छ र गलत कामलाई हटाइन्छ । व्यवस्थित सूचना प्रणालीले उपयुक्त सूचना उपयुक्त

समयमा उपलब्ध गराएर निर्णय प्रक्रियालाई सहज बनाइ दिएको छ । यसमा अवश्यक परेको बेला संशोधन गरी प्रणालीमा सूधार गरिन्छ । व्यवस्थित सूचना प्रणालीले संस्थामा रहेका मानवसँग राम्रो सम्बन्ध कायम गरेको हुन्छ । यसमा नाफा र नोक्सानको लेखाजोखा पनि गरिन्छ । यसैगरी यसले व्यवस्थापकलाई शुद्ध सूचना उपलब्ध गराइएको हुन्छ, जसले संस्था संचालन प्रभावकारी र उपयुक्त तरिकाले गर्न सकिएको छ । सूचना प्रणाली व्यवस्थापन केन्द्रित हुन्छ । यसमा सूचना माथी देखि तलसम्म प्रवाह गरेको छ । यसमा महत्वपूर्ण सूचनाहरु राखिएको हुन्छ । व्यवस्थापनको निर्देशनमा सूचना प्रणाली व्यवस्थित हुन्छ । यसमा व्यवस्थापकको निर्देशनमा सङ्कलित सूचनाहरु व्यवस्थित तरिकाले संस्थामा राखिन्छ । सूचनाहरुलाई विभिन्न विभागमा बाँडिएको छ । सूचना व्यवस्थापन एकिकृत कार्यक्रम हो ।

यसमा विभिन्न विभिन्न प्रणालीहरु रहने हुनाले यसले सूचनाको वृहत क्षेत्रलाई समेटेको हुन्छ । यसले सूचना प्रणालीलाई जीवन्त दिन्छ । यसले गलत सूचना सङ्कलन, तथ्याङ्क विश्लेषण र भण्डारण विभिन्न क्षेत्रमा आदन प्रदान गर्दछ ।

टेलेन (२००१) ले विद्यालयमा सूचना प्रणाली व्यवस्थापक र शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणाली बिच तुलना गर्दा यि दुवै बिच संरचना व्यवस्थापन कार्य, शैक्षिक क्रियाकलाप र विशेष विद्यालय आवश्यकता जस्ता पक्षहरु औल्याएको छ । जस अन्तर्गत ले फड एण्ड विल्ड (१९९१) र मिसर (२००८) ले कम्प्यूटर सूचना प्रणाली लागु गरेको थिर विद्यालय प्रणाली निर्भर रहन्छ । डाटा बैक अथवा कम्प्यूटर कार्य प्रणालीसँग जसले कम्प्यूटरमा डाटा भण्डारण र व्यवस्थापन कार्य सजिलो होस् । नेतृत्व र विद्यालय सुधार प्रवृधि बिच अभ्ने पनि विवादको विषय बनेको छ ।

शर्मा (१९९२) ले समुदायलाई जनसङ्ख्याको प्रतिनिधित्वको रुपमा लिइन्छ जसमा समाजमा भएका मानिसहरुको चाहना, इच्छा, आकांक्षा देखिन्छ । ती चाहाना, इच्छा रहर पुरा गर्न स्थापना गर्न प्रेरित गर्दछ । विद्यालयको पहुँच भन्दा बाहिर रहेको विद्यार्थीहरुलाई विद्यालयको पहुँच सम्म पुऱ्याउने सूचनाले सहयोग गर्दछ । यसले विद्यार्थीहरु व्यवहार निर्माण गर्न लगाइन्छ । विद्यालय क्षेत्र र समुदायबिचको सम्बन्ध दोहोरो सहयोगको रुपमा हुन्छ । यसमा विद्यालयका विभिन्न क्रियाकलाप समाजसँगको अन्तक्रिया गराइन्छ । विद्यालयका अभिभावकले विद्यालयका विद्यार्थीहरु सिकाई उपलब्धीले विद्यार्थीहरुको ज्ञान, शीप अभिवृद्धि

गर्दछ । यसले विद्यालय र अभिभावक बिच सम्बन्ध राम्रो कायम गर्न सकिन्छ । यसले शैक्षिक स्तरलाई बृद्धि गर्दछ ।

रोर्जस र राइट (२००८) ले गरेको अध्ययनले शिक्षक र अभिभावकले विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको भूमिकाले विद्यालयमा भएको गतिविधि सम्बन्धी अभिभावक लाई सूचित गरिन्छ । यसले पहिले विद्यार्थीको अभिभावकलाई जानकारी गराउँदा समय खर्च धेरै हुन्थ्यो तर अहिले अभिभावकलाई सूचना दिदा सजिलेसँग दिइन्छ । आधुनिक युगमा भएका विभिन्न आविष्कार र प्रविधि जस्तै टेलिफोन, मोबाइल, इन्मेल र वेइवसाइटहरुको माध्यले सजिलो भएको छ । यस अनुसन्धान कार्यले हामी अध्ययनकर्तालाई विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको प्रयोग अनिवार्य हुनु पर्ने देखिन्छ ।

वाइगो (२०१०) आर्थिक व्यवस्थापन एउटा प्रक्रिया जसले यो काम निर्माण र विद्यालय कोष निर्माण गरी निश्चित नियम र कानून बनाई आर्थिक कारावार गरिएको रहेछ । आर्थिक व्यवस्थापनले बजेट निर्माण गर्न विद्यालयकाका लेखापाल जिम्मेवार भई अनुगमन र संचालन गरेको देखियो । विद्यालयमा आय र व्यव विद्यालय लेखा प्रणालीको किताब अनुसार गरेको देखियो । यस कार्यले विद्यालयका हिसाव किताब राम्रो रहेको देखियो । खास गरी यसले विद्यार्थीको शुल्क, अनुदान, विभिन्न निकायले दिएको आर्थिक सहयोग, विद्यार्थीबाट आएको शुल्क, विद्यालयमा हुने गरेको खर्च, भौतिक जस्ता काम गर्न केही प्रविधि को आवश्यकता पर्दछ । जुन कार्य गर्न केही प्रणाली र प्रविधि काम त्यही भएर यो सूचना प्रणाली आइ.सि.टि. व्यवस्थापन आवश्यक छ । अहिले विद्युतिय लेखा प्रणाली मात्र एउटा यस्तो प्रणाली हो । यूगन्डा र वोटसवानाले इ.एम.आइ.यस. प्रयोग गर्दा आर्थिक विस्तारै विद्यालयमा सूचना प्रणालीको रूपमा प्रवेश पाएको देखियो ।

बेक्टा (२००४) यदी विद्यालयमा प्राविधिक कमजोरी देखियो भने त्यस्ता कमजोरीहरु निराकरण गरी नियमित रूपमा रेकर्ड मिलाउनु पर्दछ । यसमा विद्यालयमा भएका शिक्षकहरु तालिम प्राप्त नहुँदा कामकाज गाह्रो हुन्छ । सूचना प्रणालीसँग अपटुडेट रहेका शिक्षकहरु भविष्यमा सूचना प्रणालीमा आउने परिवर्तनलाई सजिलै संचालन गर्न सक्छ । यदी शिक्षक पूर्व जानकारी छ भने भविष्यमा काम गर्दा इन्टरनेट, वेभसाइट आदि जस्ता कामहरु नगरी कार्य गर्न सक्षम हुन्छन् । उनले मुख्य जिम्मेवारी शिक्षकहरु दिएको छ । यी प्राविधहरुमा आएको परिवर्तनलाई । यदि शिक्षकहरु आएको परिवर्तनलाई सकारात्मक ढङ्गले आफ्नो

धारणा निर्माण गरी ती प्रविधिहरूलाई राम्रो सँग आफ्ना धारणा निर्माण भविष्यमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ । जसले विद्यालयको शैक्षिक वातावरण निर्माणमा सहज हुन्छ । शिक्षण गर्दा प्रविधिको प्रयोगले शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउँछ । फरक-फरक शिक्षकले फरक-फरक ढङ्गले परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दछ । यदी एक जना शिक्षकले नयाँ प्रविधि अनुसार शिक्षण गर्छु र अरु पुरानाले पुरानो तरिकाले पठन पाठन गर्दछ भने त्यसले फरकपन ल्याउँछ । त्यसले विद्यार्थीको भविष्यसँग खेलवाड हुन जान्छ ।

स्मृति चन्द्र (२०१२) कम्प्यूटरको युग सँगै व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले व्यवस्थापनलाई अति द्रत सूचनाको लागि सहयोग समहका रूपमा प्रसिद्ध । प्रख्यात भई रहेको छ । व्यवस्थापन समिति प्रणालीको उद्देश्य, व्यवस्थापक र अनुशासनकर्तालाई विभिन्न तहमा तिनीहरूलाई सहयोग गरी तिनीहरूका योजना नियन्त्रण, संरचना र निर्णय लिने कार्यलाई प्रवाह गरी प्रतिवेदन दिने र आवश्यक सूचना प्रदान गरिरहेको छ ।

वैज्ञानिक रूपबाट सूचनालाई विभिन्न क्रियाकलापहरूको व्यवस्थापनको विभिन्न तहहरूको संगठनको सरना, सकलन, प्रशोधन, भण्डारण र वार्तालाप गर्दछ त्यसैले व्यवस्थापनले यसका कार्यहरूलाई सक्षमतापूर्वक प्रवार्हमा सहयोग गर्ने छ र सबैको राम्रोका लागि संगठनलाई सक्षम तरिकाले सुचारु गर्ने छ । निर्णय लिने कार्यलाई प्रवाहित तरिकाले कार्यन्वयनका लागि सूचनालाई प्रस्तुतीगत रूपमा वैज्ञानिक तरिकाको सूचनालाई समयमा संकलन गर्ने र संगठनात्मक लक्ष्य प्राप्त गर्ने उद्देश्यको लागि संगठनात्मक कार्यान्वयनलाई अवलम्बन गर्नु हो । प्रणाली भनेको व्यवस्थापनको योजना, नियन्त्रण र संगठनको क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कनद्वारा नमुना प्रदान गर्नु हो । यो नमुनाको छनोट संरचना खाका भित्र गरिन्छ जुन योजनाको फाइँदा, प्रस्तुतिको योजना र सबै तहहरूका नियन्त्रणमा जोड दिन्छ । यो आवश्यक व्यापारको सह-प्रणाली दुवै आर्थिक र ग्रैह आर्थिक कम्पनी भित्र को समसमायिक घटनाको अन्तिम सगठनको सूचना संगठन गर्छ ।

व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको आर्थिक संस्था यो माथिको परिभाषाहरूले के स्पष्ट पार्दछ भने एउटा प्रद्वति हो जुन यसको व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी तरिकाले सहयोग गर्दछ । यसले प्रत्येक व्यवस्थापकलाई राम्रो ठीक निर्णय युलिन र उसका कार्यहरूलाई उतेजित पार्न आवश्यक सूचना प्रवाह गर्ददा दिन्छ । यो प्रभावकारी व्यवस्थापकीय कार्यहरूलाई उपयुक्त प्रतिवेदनको रूपमा उपयोगी सूचना प्रधान गर्ने सैद्धान्तिक प्रणाली हो । शैक्षिक व्यवस्थापन

सूचना प्रणाली र विभिन्न संस्था संस्था बिच सम्बन्ध प्रगाद रुपले अगाडि बढ्छ । नेपालमा रहेका सूचना प्रणाली विभिन्न विद्यालय । श्रोत केन्द्र, विभिन्न प्रदेश सरकार हुँदै केन्द्र सरकार सम्म समनव्य र सम्बन्ध स्थापित रहेको हुन्छ ।

पोखरेल (२०१२) केही वर्ष देखि शिक्षा क्षेत्रले धेरै चुनौतीहरुको सामना गर्दै आइ रहेको छ । निजी क्षेत्रका शिक्षा प्रदान दिन नियकाहरुले मुनाफाको हिसावले शिक्षण सिकाइ गरिएको देखिन्छ । गुणस्तर शिक्षा उपलब्ध गर्नु पर्ने ठाउँमा आर्थिक नाफाको हिसावले निजी स्कूलहरु संचालनमा रहेको छ । यसले देशभरी विभिन्न समस्याहरु खडा गरेको देखाइएको जसले विद्यार्थीहरुलाई दिनुको ठाउँमा विद्यार्थीहरुलाई आघ्रसिक प्रविधिसँग पर राख्ने जस्ता कार्यहरु भइ रहेकोले यसले सरकारलाई भकभककाएको छ । विज्ञान र प्रविधिमा आण्का देखिन्छ । यदी निजि क्षेत्रका विद्यालयहरुमा प्रयोग गरिनु पर्दछ । नेपालमा यति धेरै समस्याहरु ढाँचाको शिक्षा प्रणालीले प्रति पर्दा गर्न नसके र त्यसले राज्य कमजोर हुने त्यसैले शिक्षामा प्राविधि मुलक हुनुपर्दछ । समग्र विश्व आज एउटा सिङ्गो गाउँमा रपान्तरण भइरहेको अवस्थामा हामीले त्यसै अनुसार हिड्नु पर्ने हुन्छ । यि माथीका समस्झहरु सामाधानका लागि प्रतिवेदनहरु निर्माण गर्न थाले । यो प्रतिवेदन वास्तविक तथ्याङ्क उपलब्ध गराएकोले समस्याहरु विस्तारै कम हुँदै गएको ले विद्यालयमा यसको आवश्यकता भन बढ्दै गयो । यसलाई अझ वस्तुनिष्ट बनाउन नियमित रुपले काम सुरु गरियो जसले सूचना प्रणालीको महत्व अभै । धेरै दसायौ । यो प्रतिवेदनले शैक्षिक शिक्षण संस्थाहरुमा विभिन्न कार्यक्रमहरु, विद्यार्थीहरु र आर्थिक कारोवारका कुराहरु जस्ता पक्षलाई सुलम बनाएको छ । त्यसले यो प्रतिवेदनले पाठकलाई सुभाब र सुधारका कामहरु हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

च्याँड र चैन (२०००) लेर्क टिपोट गर्छ भने परम्परागत विद्यालय व्यवस्थापन अभ्यास केन्द्रित कर्मचारीतन्त्र मा भर पर्छ जुन सुजात्मक र राजनितिक रणनीहरुलाई विद्यालय माथि नियन्त्रण आफै सँग सम्बन्धित छन् । मानव स्रोतहरुको प्रभावकारी प्रयोग लाई प्रायः अवरोध गर्छ । र शैक्षिक गुणस्तरलाई गुणस्तरलाई विद्यालयको संस्कृतिको विकासको खोजी गर्छ ।

फुल्लन र वाटसन (१९९९) ले विश्व बैकको लागि एउटा लेख तयार गरे जहाँ त्यहाँ अनुत्रक्रमागत एउटा कानुन छ अथवा उच्च तल्लो नमुना शिक्षा व्यवस्थापनको दिनहरु देखि छ । एउटा पूर्ण परिवर्तन प्रतिनिधित्व गर्छ । प्रशासकहरु विद्यालय तहमा नयाँ तरिकाहरु तिनीहरु सहयोग गर्न कार्यान्वयन गर्न इच्छुक र सक्षम उत्तरदायित्वहरुको नयाँ स्वरुपलाई

बयान गर्छ । त्यसैले पेशागत विकास धेरै महत्वपूर्ण छ जुन यो भन्दा अगाडि टिपोट गरे । यो भन्दा अगाडि सहयोग गर्यो किनकि तिमीहरूले व्याख्या गर्छ जुन विकेन्द्रिकरण नियम, कानून पार गरेर सिर्जना गर्त सकिदैन तर यो भन्दा आउँदो चुनौतिहरूको सृङ्खलाको निर्माण गर्नुपर्दछ । उदाहरणको लागि परिवर्तित लामो स्थापित आदत/व्यवहारहरू र विचारहरू र नयाँ सीप हरूको विकास । यो उएटा एकृतत नयाँ तरिकाबाट गर्ने बस्तुहरू हुन ।

ओ.इ.सि.एस. (२०००) को सहयोगमा पेशागत विकासको बाहेक विद्यालयको बाहिरी सहयोगको प्रयोग सम्बन्धित पुर्ण/द्रुत परिवर्तन गर्न यिनीहरूले सहयोग गर्न आवश्यक छ ।

च्याँड र चेन (२०००) सबैभन्दा राम्रो कार्य मा आधारित थियो । विद्यालयमा केन्द्रित व्यवस्थापन, सजात्मक, राजनीतिक, मानव स्रोत र साँस्कृति उद्देश्यहरूको कार्यान्वयन गर्न एउट वहु-उद्देश्य (२०००) के टिपोट गर्छ भने यी विभिन्न उद्देश्यहरूबाट एस.बि.एम. को घटना हरूको पहिचान र व्याख्यठा, समझाहरू र अवरोधहरूको कार्यान्वयन फरक छन् । त्यसैले यी घटनाहरूको नियन्त्रण गर्न रणनीतिक हुन् । उदाहरणका लागि तिनीहरूका लागि तिनीहरू के टिपोट गर्छ भने मानवीय स्रोत उद्देश्यका अनुसार एस.बि.एम. केही अवरोधहरू विद्यालयको अवस्थासँग शिक्षकहरू निराश हुनु, आवश्यक तालिमको कमी ज्ञान, सीपको कमी र स्रोत साधनहरूको कमी हुन सक्छ । राजनीतिक दृष्टिकोण यो स्पष्ट जवा फदेहिताको कमी, भूमिका र सधारण लक्ष्यहरूको कमीले साँस्कृति दृष्टिकोणले जागृत गर्छ । यो परिवर्तन चाहान्छ र स्थानन्तरणको नेतृत्वको कमी जुन विद्यालयको संस्कृति र स्टाफहरूको विश्वाहरू र यून्य स्थानात्तरणठा भर्छ यो बहु-उद्देश्य सिद्धान्तले पेशागत विकासको आवश्यकता र एस.बि.एम. को सहयोग गर्न पुनर्वल दिन्छ ।

अधिकारी (२०७२) समयको गतिसँगै विज्ञान तथा प्रविधिमा भएका नवीनतम आविष्कारतथा ज्ञानको विष्फोटको परिणामस्वरुप पलपलमा ज्ञानको संसारमा नवीनतम थपिदै आएको छ । जसले गर्दा हरेक व्यक्तिले आफ्नो अस्तित्वलाई स्थापित गर्न युगानुकूल आफूलाई अद्यावधिक गर्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता महसुस गरिएको छ ।

आजको युग सूचना र सञ्चार प्रविधिको युग हो । युगानुकूल सूचना र प्रविधिको विकास तथा उपयोग गर्ने मुलुकहरूको शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिकलगायत विभिन्न क्षेत्रहरूमा भएको प्रगति र उन्नति तथा सूचना र प्रविधिमा कम पहुँच हुने मुलुकहरूको बीच ठूलो खाडल

रहेको वर्तमान सन्दर्भमा नेपालले पनि शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको उपयोगमा देखिएको असमानता कम गर्दै जाने प्रयासको थालनी गरेको छ । शिक्षा तथा सूचना र सञ्चार प्रविधिबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ । शिक्षा को उपयोगबाट शैक्षिक अवसरको विस्तारका साथै शैक्षिक गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने, सिकाइलाई प्रभावकारी र दिगो बनाउने, तथा नवीनतम ज्ञानको गर्न सकिन्छ । यसको अतिरिक्त, शैक्षिक व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता ल्याउन, मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार गर्न, शैक्षिक सुशासनको प्रतयाभूति गर्नका साथै शैक्षिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउन सूचना र सञ्चार प्रविधिको उपयोग भैसकेको छ । तसर्थ शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको एक अभिन्न अङ्गको रूपमा सूचना र सञ्चार प्रविधिको उपयोग, यसको विकास तथा विस्तारको लागि शैक्षिक योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ ।

नेपालमा वि.सं. २०२८ सालमा स्थापित राष्ट्रिय कम्प्यूटर प्रविधि सम्बन्धी प्रवेश पाएको भए तापनि वि.सं. २०४९ (सन् १९९२) देखिमात्र विद्यालय शिक्षादेखि कम्प्यूटर प्रविधिसम्बन्धी पठनपाठन हुँदै आएको पाइन्छ ।

यसमा साहित्य पुनरावलोकन गर्दा व्यवस्थापन र विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको प्रयोग लिएको छ । यसमा विद्यालयमा इ.एम.आइ.एस.को व्यवस्थापनको धारणालाई स्पष्ट रूपले प्रस्तुत गरिएका छ । यसमा विज्ञान र प्रविधिमा आएको परिवर्तनलाई मुख्य रूपमा समेटेकोछ । यस विद्यालयको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र मावन श्रोत र विद्यार्थीहरु आफ्नो क्षमता प्रदर्शन गर्न भाई बहिनीहरुलाई इच्छुक बनाएको छ । विद्यालयमा उनीहरु कम्प्यूटर र नेटको प्रयोग गर्न जानेका छन् । समुदायलाई जोड्ने काम भएको छ । यसमा आर्थिक व्यवस्थापन, विद्यालय व्यवस्थापन र सूचना प्रणाली जस्ता क्षेत्रको अध्ययन गरिएको छ । सूचना प्रणालीको प्रयोगले पाठ्यक्रममा सकारात्मक परिवर्तन देखा परेका छन् । यसमा नेपाल सरकारलाई सूचना प्रणाली र शैक्षिक व्यवस्थापनका क्षेत्रमा थप जोड र प्रभावकारी रूपले आवश्यक रहेको बुझाउँछ ।

२.३ पुनरावलोकन उपादेयता

यस अध्ययनको लागि सान्दर्भिक विभिन्न साहित्यहरुको पुनरावलोकनबाट प्रमुख रूपमा शोधपत्रमा प्रयोग हुने विभिन्न विषयवस्तु तथा शीर्षकहरु विषयमा जानकारी भएकोले कुन

कुन विषयवस्तुलाई कहाँ कसरी सिलसिलेवार रूपले राख्ने सोको अवगत साहित्यहरुको अध्ययनबाट प्राप्त गर्न सकियो ।

त्यस्तै ती साहित्यहरुको अध्ययनबाट शोधपत्रमा प्रयोग गर्नु पर्ने भाषा, शैली, सीमा, विषयवस्तु आदिको विषयमा मार्गनिर्देशन प्राप्त भएर यस शोधपत्र लेखनमा सहज पुऱ्याएको छ । ती साहित्यहरु अध्ययन गर्दा भाषागत, शैलीगत, लगायतका क्षेत्रमा भेटिएका त्रुटीहरु यस शोधपत्र लेखन गर्दा सच्याउने मौका प्राप्त भएको छ ।

यस शोधपत्र लेखन गर्दा पूर्व साहित्यहरुको अध्ययन गर्ने क्रममा सान्दर्भिक साहित्यहरुको पुनरावलोकन गर्दा विशेषत व्यवस्थापकीय प्रयोग, भूमिका र आवश्यकता पक्षको बारेमा अध्ययन तौरतरिकामा जानकारी भयो जसले यस अध्ययनलाई महत्वपूर्ण योगदान गरेको देखिन्छ । यस शोधपत्रले विद्यालयमा सूचना प्रणालीको वर्तमान समयमा आवश्यक रहेको देखाइएको छ ।

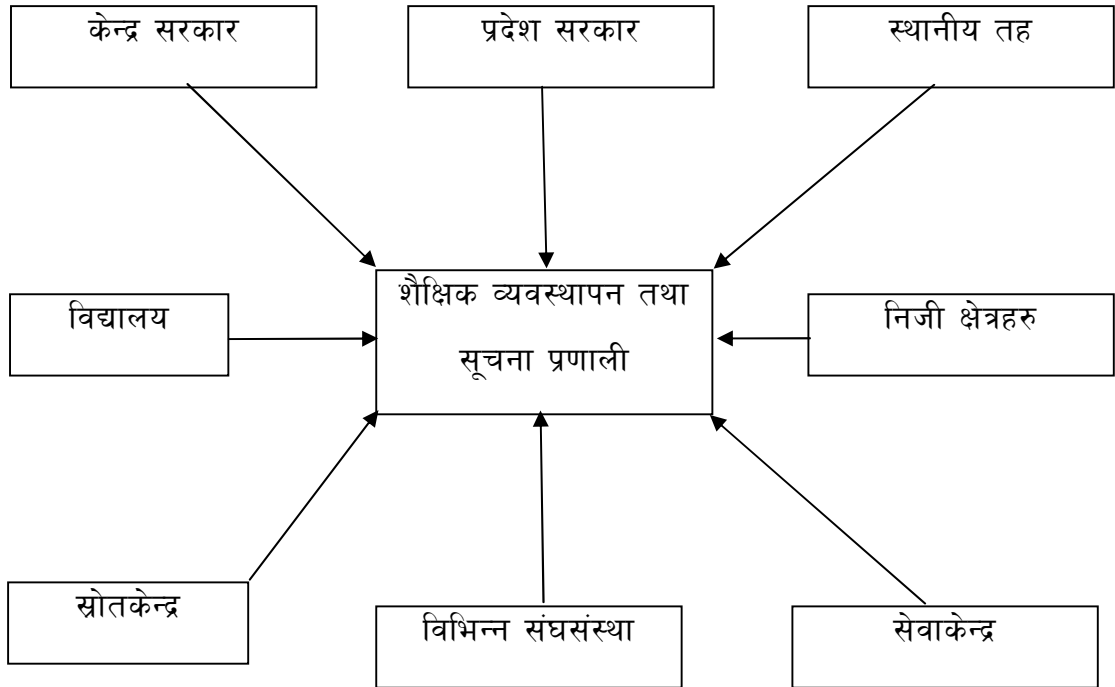
यसको अतिरिक्त पुनरावलोकन गरिएको ती साहित्यहरुले विषयवस्तुलाई विस्तृत बनाउन, विषय केन्द्रित तथ्यहरु जुटाउन र सबै पक्षमा मार्ग निर्देशन गर्न मद्दत गर्दछ ।

२.४ अवधारणात्मक खाका

हरेक अध्ययन र अनुसन्धान कुनै न कुनै विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त सिद्धान्तको आधार लिएर गरिएको हुन्छ । यस्ता सिद्धान्तबाट प्राप्त ज्ञानलाई व्यवहारमा रूपान्तरणका लागि अनुसन्धानहरु सहयोगी बन्नु पर्दछ । शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको प्रयोगको अवस्था नराम्रो रहेको विद्यालयहरुमा यसको प्रयोग र व्यवस्थापन सहज नरहेको देखिन्छ ।

विद्यालय स्तरमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगलाई अगाडी सार्न सकिन्छ । यस्तै प्रकारले शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली अन्तर्गतका व्यवस्थापनका महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा सूचनाको प्रवाह कति प्रभावकारी माध्यमबाट भएकोछ । जसमा कति आधुनिक संयन्त्रको एकिकृत रूपबाट विकास भई प्रणाली वा उप प्रणालीमा आधारित भई सूचना व्यवस्थापन भएको छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली र संघ संस्थाबीच सम्बन्ध

शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली र विभिन्न संघसंस्था बीच सम्बन्ध प्रगाढ रूपले अगाडि बढ्छ । नेपालमा रहेका सूचना प्रणाली विभिन्न विद्यालय, स्रोतकेन्द्र, विभिन्न संस्था, सेवा केन्द्र, निजी क्षेत्रहरु हुँदै स्थानीय र प्रदेश सरकार हुँदै केन्द्र सरकारसम्म समन्वय र सम्बन्ध स्थापित रहेको हुन्छ ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीको कार्यान्वयनको अवस्था पत्ता लगाउनु, ती समस्याहरू पत्ता लगाउनु ती समस्याहरू निराकरणका उपायहरू खोजी गर्नु यसको उद्देश्य रहेकोले यी उद्देश्य पूरा गर्नका लागि मिश्रित अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा परिणात्मक र गुणात्मक दुवै अध्ययन ढाँचाहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै विभिन्न तथ्यहरूलाई वर्णात्मक र विश्लेषणात्मक स्वरूपमा व्याख्या समेत गरिएकोले यसको ढाँचा वर्णात्मक र विश्लेषणात्मक स्वरूपको समेत रहेको छ ।

३.२ नमूना छनौट तथा जनसंख्या

यस अध्ययनको लागि सुनसरी जिल्लाको रामधुनी नगरपालिकाको १० वटा माध्यमिक विद्यालयहरूलाई जनसंख्याको रूपमा लिइएको छ । ति मध्ये पाँच वटा विद्यालयहरू नमूनाको रूपमा छनौट गरिएको छ । उक्त विद्यालयका प्र.अ./प्राचार्य, शिक्षक, वि.व्य.स. अध्यक्ष, कर्मचारी (लेखापाल/प्र.स.) पि.टि.ए. अध्यक्ष, अभिभावक विद्यार्थीहरू नमूनाको रूपमा लिइएको छ । यो अध्ययन पूरा गर्नका लागि छनौट गरिएको विधि उद्देश्यमूलक विधि अवलम्बन गरिएको छ । अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नको लागि निश्चित साधनहरूलाई उद्देश्यमूलक ढंगले निश्चित व्यक्तिहरूसँग प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनमा नमूनाको रूपमा चन्द्रकमल मा.वि. मिर्चैया ९ बाट १ जना प्रधानाध्यापक, शिक्षक १ जना, वि.व्य.स. १ जना, विद्यार्थी २ जना गरी जम्मा ७ जना छानिएका छन् । शनिश्चरे मा.वि. रामधुनी ९ बाट प्र.अ. १ जना, शिक्षक २ जना, वि.व्य.स. १ जना, कर्मचारी १ जना, विद्यार्थी २ जना गरी जम्मा ७ जना त्यसैगरी शिवनगर रामधुनी मा.वि. २ बाट प्र.अ. १ जना, शिक्षक २ जना, वि.व्य.स. १ जना, कर्मचारी १ जना, विद्यार्थी २ जना गरी जम्मा ७ जना रहेको छ । भा.सि. मा.वि. रामधुनी १ बाट प्र.अ. १ जना, वि.व्य.स. १ जना, कर्मचारी १ जना, विद्यार्थी २ जना, शिक्षक २ जना गरी जम्मा ७ जना र पञ्चायत

मा.वि. रामधुनी ३ बाट प्र.अ. १ जना, वि.व्य.स. १ जना, कर्मचारी १ जना, विद्यार्थी २ जना गरी जम्मा ७ जना रहेका छन् ।

३.३ अनुसन्धानका साधनहरु

यो अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि प्रश्नावली र विद्यालय शैक्षिक तथा भौतिक सर्वेक्षण फारमको प्रयोग गरिएको छ । विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, कर्मचारी, अभिभावक विद्यार्थी तथा अध्यक्षहरुलाई प्रश्नावली सर्वेक्षण फारम प्रयोग गरिएको छ । साथै विद्यालयमा शैक्षिक अवस्थाहरु खोजी गर्न साथै विद्यालयमा शैक्षिक अवस्थाहरु बुझ्न विभिन्न शैक्षिक तथा प्राविधिक सूचकहरु प्रयोग गरेको र भौतिक अवस्थाहरुको जानकारी प्राप्त गर्ने खालका सर्वेक्षण फारम अध्ययनकर्ता स्वयम् सम्बन्धित विद्यालयमा उपस्थित भएर गराइएको छ । यसै गरी अभिलेख अध्ययनलाई पनि अनुसन्धानका साधनको रूपमा लिएको छ ।

३.४ तथ्यांक श्रोत

तथ्यांक श्रोतहरु प्राथमिक र द्वितीय दुवै प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनकर्ता स्वयं विद्यालयमा उपस्थित भई प्रश्नावलीको उत्तर प्राप्त गर्ने कार्य, विद्यालय सर्वेक्षण फारम भर्ने कार्य अन्तरक्रिया तथा छलफल विद्यालय सहितको अध्ययन आदि प्राथमिक श्रोतहरु प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक श्रोतहरुबाट तथ्यांक संकलनका लागि प्रश्नावली तथा सर्वेक्षण फारमको प्रयोग गरिएको छ भने कतिपय सूचनाहरु विद्यालय अभिलेख एस आई पी आदि जस्ता द्वितीय श्रोतबाट तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

३.५ तथ्यांक संकलन विधि

नमूनाका छनौटमा परेका विद्यालयहरुमा अनुसन्धानकर्ता गएर अनुमति लिई अध्ययन गरिएको छ । सम्बन्धित विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, कर्मचारी, विद्यार्थी, अभिभावक, वि.व्य.स. र शि.अ. संघहरुलाई आ-आफ्नो जिम्मेवारी तोकिएको कार्यक्षेत्रको परिधि भित्र रही प्रश्नावली तयार पारी छलफल र अन्तरवार्ताका माध्यमबाट उत्तरहरु गर्ने कार्य गरिएको छ । साथै भौतिक सुविधा र आन्तरिक तथा बाह्य क्रियाकलाप, कार्यान्वयनको पक्षहरु अन्तवार्ता र अवलोकन प्रकृयाबाट तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

३.६ तथ्यांक विश्लेषण विधि

प्राथमिक तथा सहायक दुवै श्रोतबाट प्राप्त तथ्यांकहरूलाई विश्वसनिय रूपमा प्रस्तुत गर्न विभिन्न शिर्षक तथा उपशिर्षकमा छुट्याई व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रश्नावली तथा विद्यालय सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्यांकलाई उद्देश्य अनुसार विभिन्न शिर्षक, उपशिर्षकहरूमा प्रस्तुत गरि विश्लेषण गरिएको छ । प्राथमिक श्रोतबाट प्राप्त तथ्यांकलाई पनि उद्देश्यमूलक ढंगले विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : नतिजाको छलफल

सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक तथा सूचना प्रणालीको व्यवस्थापनको प्रयोग अवस्था र त्यसको समस्या स्पष्ट पार्न तथ्यांकहरु संकलन गरी प्रस्तुत गर्ने कार्य यस परिच्छेदमा गरिएको छ । विभिन्न श्रोतबाट प्राप्त तथ्यांकहरुलाई शब्दबाट मात्र प्रष्ट पार्न कठिन हुने भएकाले विभिन्न श्रोतबाट प्राप्त गरिएको छ । वि.व्य.स.का अध्यक्ष, प्र.अ. शिक्षक विद्यार्थी तथा कर्मचारीहरुलाई भराइएका प्रश्नावलीबाट प्राप्त कोरा र असंगठित तथ्यांकलाई उद्देश्यमूलक ढंगले प्रस्तुतिकरण, व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । यसको अतिरिक्त विद्यालय सर्वेक्षण फारमबाट प्राप्त तथ्यांकलाई पनि सिलसिलाबद्ध र संगठित बनाई व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएको छ । साथै शैक्षिक व्यवस्थापन र सूचना प्रणालीका समस्याहरु आकलन गरी त्यसका समाधानका उपायहरुको खोजी गरिएको छ ।

४.१ विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीको प्रयोगको अवस्था

विद्यालयको विद्यार्थी, अभिभावक, प्र.अ., वि.व्य.स., शि.अ.संघ, समुदाय, श्रोतकेन्द्र, जि.शि.का., शिक्षा विभाग, मन्त्रालय देखि योजना आयोग सम्मका लागि शुद्ध विश्वसनिय र सान्दर्भिक शैक्षिक सूचना आवश्यक पर्दछ । शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणाली अन्तर्गत सन्दर्भ, लगानी, प्रक्रिया र उत्पादनका आधारमा सूत्रात्मक लागत अनुसार उत्पादन भयो, भएन सो अनुसारको सूचना प्रणाली विकसित हुनु पर्दछ । यद्यपी यस्तो ठ्याक्कै अवस्था भने सामुदायिक विद्यालयहरुमा देखिदैन । विद्यालयहरुमा सर्वप्रथम त शिक्षकहरु पेशागत रुपले शिक्षण प्रति जिम्मेवार देखिदैन भने अर्को तिर सूचना प्रणालीको महत्वको अनजिज्ञको महसुस शिक्षकमा भएको देखिन्छ । विद्यालयहरुमा विषय विज्ञता भएको शिक्षकको कम रहेको देखिन्छ साथै विशेषतः शैक्षिक व्यवस्थामा तथा सूचना प्रणालीको कार्यान्वयनमा प्र.अ. लाई मात्र सिमित दायित्व बोध रहेको तर अन्य शिक्षक, कर्मचारीहरुलाई अत्याधुनिक प्रविधिको श्रोत कम्प्युटर प्रयोग गर्न जान्दैनन् ।

चन्द्रकमल मा.वि., शनिश्चरे मा.वि., शिवनगर मा.वि., भा.सि. मा.वि. र पञ्चायत मा.वि. गरी विभिन्न पाँच वटा विद्यालयहरु रहेका छन् । जसमा चन्द्रकमल मा.वि. मा २ जना शिक्षकहरु, ४५० विद्यार्थीहरु रहेका छन् भने शनिश्चरे मा.वि.मा १६ जना शिक्षकहरु र ३२५ जना विद्यार्थीहरु, त्यसैगरी शिवनगर मा.वि. मा १४ जना शिक्षकहरु र २५० जना

विद्यार्थीहरू छन् । त्यसैगरी भा.सि. मा.वि. मा २५ जना शिक्षकहरू र ६०० जना विद्यार्थीहरू रहेका छन् भने पञ्चायत मा.वि. मा १७ जना शिक्षकहरू र २३३ जना विद्यार्थीहरू रहेका छन् । शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगले विद्यालयमा शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि भएको देखिन्छ । विद्यार्थीहरू लाई सूचना प्रणालीको क्षेत्रमा चाँसो र चाहनाहरू अभिवृद्धि भएको छ । यसले विद्यालयको समग्र शैक्षिक क्षेत्रको प्रणालीलाई टेवा पुऱ्याएको छ ।

४.१.१ कम्प्युटरको प्रयोगको स्थिति

विद्यालयमा गएर गरेको प्रत्यक्ष अवलोकन र वास्तविक अवस्था हेर्दा ५ वटा मध्ये ३ वटा विद्यालयमा कम्प्युटर किनेको तर प्रयोगमा नआएको देखियो । दुई वटा विद्यालयमा कम्प्युटर सामान्य रूपमा प्रयोग गरेको देखियो । चन्द्रकमल मा.वि.मा ५ वटा कम्प्युटर एउटा प्रिन्टर र दुई वटा ल्यापटप रहेको देखियो भने शिवनगर मा.वि. मा ३ वटा कम्प्युटर तर कामकाजमा प्रयोग नरहेको देखियो । भा.सि. मा.वि. मा कम्प्युटरको छुट्टै ल्याब रहेको देखियो । सो मा.वि.मा प्राविधिक शिर्षक मार्फत विद्यार्थीहरूलाई कम्प्युटर विषय अध्यापन समेत गरेको देखियो । विद्यार्थीहरूलाई प्रयोगात्मक कक्षा भनेर प्रयोग गराएको देखियो । ल्याब रूपमा १० वटा कम्प्युटर रहेको र सबै कम्प्युटर ठीक ढङ्गले प्रयोगमा रहेको देखियो । त्यसैगरी शनिश्चरे मा.वि. मा कम्प्युटरको पैसा आए पनि कम्प्युटर नकिनेको देखियो । सो बारेमा सोध्दा पछि किन्ने भन्ने जवाफ विद्यालयका प्र.अ. ले दिएको पाइयो ।

४.१.२ इन्टरनेट प्रयोग विवरण

वर्तमान समयमा इन्टरनेटको प्रयोग अविरल रूपमा भइरहेको अवस्थामा विद्यालयहरूमा यसको प्रयोग न्यून रहेको पाइन्छ । पाँच वटै विद्यालयमा हेर्दा कुनै पनि विद्यालयमा नेट जोडेको छैन । विद्यालयमा इन्टरनेट नभएकोले विद्यालयमा हुने अनलाइन गतिविधिहरू बन्द रहेको अवस्था छ । चन्द्रकमल मा.वि. मा इन्टरनेट जोड्ने तयारी हुँदै गरेको पाइयो । शनिश्चरे मा.वि. मा इन्टरनेट सँग कनेक्सन नरहेको पाइयो । शिवनगर, पञ्चायत मा.वि. समेतमा इन्टरनेट नरहेको पाइयो ।

४.१.३ प्रशासनिक कार्यको विवरण

प्रशासनिक कार्यको विवरण सम्बन्धमा हेर्दा कुनै पनि विद्यालयमा प्रशासनिक कार्य गर्दा कम्प्यूटर टाइपिङ्ग गरी कागजपत्र आदान प्रदान गरेको पाइयो । विद्यालयहरूमा हातले लेखेर प्रशासनिक कामहरू भएको देखियो । यस्तो अवस्थालाई प्रविधि युक्त बनाउनका लागि प्राविधिकको कमी रहेको देखियो । विद्यालयमा रहेको प्रशासनिक सहायक पदको जिम्मेवारी सम्हालेको शिक्षकलाई पनि सूचना प्रणाली सँग अनभिज्ञ रहेको देखियो । भा.सि. मा.वि. का प्रशासनिक सहायकले सूचना प्रणाली सँग सम्बन्धित कार्यहरू गरेको देखियो । सो विद्यालयमा टाइपिङ्ग गर्ने, कागजपत्र पठाउने आधुनिक तरिका अपनाएको पाइयो । बाँकी विद्यालयहरू त्यसमा नरहेको देखियो ।

यस्तो अवस्थालाई सूचना प्रणालीसँग जोड्ने सबैभन्दा पहिलो विद्यालयले एक जना प्राविधिक शिक्षक राख्नु पर्ने देखिन्छ । जसले सो सम्बन्धि सम्पूर्ण कामहरू गर्न सकोस् ।

४.१.४ सूचना संकलन स्थिति

यस विषयमा विद्यालयहरूमा सूचना संकलन हुने गरेको छैन । शत प्रतिशत विद्यालयमा सूचना संकलन हुने गरेको छैन । सूचनाहरू गोरखापत्रको माध्यमले संकलन गरी राख्ने गरेको देखियो तर इन्टरनेटको माध्यमले संकलन गरेको देखिएन । सूचना संकलनको अवस्था ठीक नरहेको पाइयो । यस सम्बन्धमा चन्द्रकमल मा.वि.का प्र.अ. श्री टेक नारायण श्रेष्ठ बताए अनुसार यस विद्यालयमा सूचना संकलनको स्थिति नाजुक रहेको देखियो । उहाँको अनुसार विद्यालयमा यस प्रति वातावरण बन्न नसकेको समेत स्वीकार्नु भयो । उहाँले दिएको जानकारी अनुसार विद्यालयका वि.व्य.स. लाई सचेत गराउँदा पनि त्यस प्रति ध्यान नदिएको पाइयो । वि.व्य.स. पदाधिकारीहरूले पनि यस सम्बन्धि चाँसो नरहेको दर्साउनु भयो । यसै गरी शनिश्चरे मा.वि.मा विद्यालयका प्र.अ. निरञ्जन दासले उहाँको विद्यालयमा पनि यस्तै स्थिति रहेको भन्नु भयो । प्र.अ.लाई मुख्य जिम्मेवारी भएता पनि एक जनाले मात्र गरेर सम्भव नहुने भएकाले राम्रो स्थिति नरहेको पाइयो । शिवनगर मा.वि.मा भन्नु स्थिति ठीक नरहेको पाइयो । त्यस विद्यालयका शिक्षक हरि चौधरीले दिएको जानकारी अनुसार वहाँको विद्यालयमा पनि सूचना संकलनको स्थिति ठीक नभएको स्वीकार्नु भयो ।

४.१.५ सूचना भण्डारण स्थिति

तथ्यांकलाई जति राम्ररी प्रशोधन गरे पनि आवश्यक परेको बेला आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न सकिएन भने त्यस्तो सूचना हुनु र नहुनुमा कुनै अन्तर हुँदैन । तथ्यांकको भण्डारण गर्ने तथा तथ्यांकको कार्यान्वयन गर्ने कार्य पनि सूचना प्रणालीको ज्यादै महत्वपूर्ण पक्ष हो । समयमा, स्तरीय र आवश्यकीय सूचना आवश्यक पर्नासाथ सूचना प्राप्त गर्न वैज्ञानिक, आधुनिक एवं व्यवस्थित सूचनाको सञ्चालन कार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

सूचना भण्डारण स्थिति ठीकै रहेको देखियो । सूचनालाई कम्प्यूटरमा राख्ने स्थिति देखियो । चन्द्रकमल मा.वि. मा सूचना भण्डारणको स्थिति अपडेट रहेको देखियो भने शनिश्चरे मा.वि. शिवनगर मा.वि. र पञ्चायत मा.वि.मा सूचनाको भण्डारण नरहेको देखियो । भा.सि. मा.वि. र चन्द्रकमल मा.वि. मा सूचना भण्डारणको स्थिति ठीक रहेको देखियो ।

४.१.६ तथ्यांक प्रशोधनको स्थिति

सूचना प्रणालीको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष संकलित तथ्यांकको उपयुक्त रूपमा प्रशोधन गर्नु हो । प्राप्त तथ्यांकलाई तालिकाबद्ध गर्ने, सूचिबद्ध गर्ने, पंक्तिबद्ध गर्ने कार्य गर्नुपर्दछ । तथ्यांकलाई अर्थपूर्ण बनाउने, उपयोगी बनाउने, प्रयोग योग्य बनाउने कार्य गर्नु आवश्यक हुन्छ । कोरा तथ्यांकलाई छानविन गरेर प्रयोग एवं प्रयोजनयोग्य बनाउने कार्य नै तथ्यांक प्रशोधन हो । जसरी कच्चा पदार्थलाई एउटा मेसिनमा प्रशोधन गरेर तयारी सामाग्री उत्पादन गरिन्छ । त्यसैगरी सूचना प्रणालीको क्षेत्रमा पनि कोरा अथवा आफैमा अर्थ नदिने तथ्यांकलाई बुझ्न सकिने, व्याख्या र विश्लेषण गर्न सकिने बनाउनु आवश्यक हुन्छ । आज परम्परागत प्रविधिको साथै अत्याधुनिक प्रणालीको प्रयोगबाट समेत तथ्यांक प्रशोधन गर्ने गरिन्छ । सूचना प्रणालीमा प्रयोग गरिने साधन र विधिको कुनै निर्दिष्ट सिद्धान्त र नियम छैन । कुन साधन वा विधि प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा यसको उद्देश्य र आवश्यकता अनुसार फरक फरक हुन सक्छ । कच्चा तथ्यांक प्रशोधन गरेर प्रयोग योग्य भएपछि सूचना तयार हुन्छ । तसर्थ जुन प्रयोजनको लागि सूचनाको आवश्यकता पर्ने हो । सोही अनुरूप तथ्यांक संकलन गर्नु पर्ने हुन्छ र आवश्यक पर्ने सूचनाको माँग अनुसार प्रशोधन गर्नु पर्छ । सूचनाको गुणस्तर र प्रकार संकलित तथ्यांकमा निर्भर गर्दछ ।

यस सम्बन्धमा भा.सि. मा.वि. मा वैज्ञानिक प्रक्रियाद्वारा प्रशोधन भइरहेको स्थिति देखियो । चन्द्रकमल मा.वि. मा गर्ने प्रयत्न हुँदै गरेको देखियो । शिवनगरमा पनि त्यस्तै स्थिति रहेको देखिन्छ । पञ्चायत मा.वि.मा पनि त्यस्तै स्थिति रहेको पाइयो ।

४.१.७ तथ्यांक परीक्षणको स्थिति

यस विषयमा बुझ्दा विद्यालयहरुमा भएका केही प्राविधिकहरुलाई यस सम्बन्धि पूर्ण जानकारी नभएको पाइयो । तथ्यांक परीक्षण के कसरी गर्ने, यो के हो भन्ने बारेमा समेत जानकारी नभएकोले यसको अवस्था नराम्रो देखियो । अध्ययन गरिएका शत प्रतिशत विद्यालयहरुमा तथ्यांकको शुद्धता, विश्वसनियता, गुणस्तर परीक्षण नगरेको पाइयो ।

४.१.८ परीक्षामा शैक्षिक प्रणालीको प्रयोगको स्थिति

यी विद्यालयहरुमा गरिएको अध्ययन अनुसार अहिले सम्म पनि पुरानै ढाँचा प्रकृया द्वारा परीक्षा हुने गरेको देखिन्छ । परीक्षा प्रणालीमा सूचना प्रणालीको रेकर्ड राख्ने तरिका अहिले पनि हातले लेखेर लेजरमा राख्ने गरिन्छ । हातले प्रश्न लेख्ने जस्ता गतिविधिहरु वर्तमान अवस्था सम्ममा पनि हुँदै गरेको देखियो । शनिश्चरे मा.वि. का प्र.अ. प्रश्न छापका लागि स्टेशनरीहरुमा गएर टाइपिङ गर्ने गरेको पाइयो भने चन्द्रकमल, भा.सि., पञ्चायत र शिवनगरमा आफ्नै विद्यालयमा उपलब्ध रहेको सूचना प्रणालीको मद्दतले टाइप गरी फोटोकपी गर्ने गरेको पाइयो । यस बारेमा शिवनगरका शिक्षक ध्रुव कुमार चौधरीले भने अनुसार वहाँको विद्यालयमा पनि यस्तै स्थिति रहेको पाइयो ।

४.१.९ तथ्यांक परीक्षणको स्थिति

संकलन गरिएको तथ्यांकलाई विभिन्न ढंगले जाँच गर्न सकिन्छ । तथ्यांक सही छ वा छैन त्यसलाई छड्के जाँचको रूपमा निरिक्षण गर्न सकिन्छ । तथ्यांक दोहोरिने, अपुरो हुने, अस्पष्ट हुने, गलत हुने जस्ता समस्याको निराकरणका लागि परीक्षण कार्य आवश्यक एवं उपयोगी हुन्छ । सूचनाको श्रोतमा आउने समस्याको निराकरणका लागि पनि यो कार्य आवश्यक हुन्छ । यसरी विभिन्न पाँच वटै विद्यालयहरुमा तथ्यांक परीक्षणको स्थिति ठीक नभएको पाइयो । चन्द्रकमल, शिवनगर, शनिश्चरे, पञ्चायत मा.वि. र भा.सि. मा.वि. कुनैमा पनि राम्रो नरहेको पाइयो । विद्यालयले दिएको जानकारी अनुसार सन्तोषजनक अवस्था नरहेको पाइयो।

४.२ शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगमा देखा परेका समस्याहरू

४.२.१ शैक्षिक तथा सूचना प्रणालीको प्रभावकारी व्यवस्थापन नहुनु

विद्यालयहरूमा शनिश्चरे मा.वि. र शिवनगर मा.वि. मा अरु भन्दा बढी कमजोर अवस्था देखियो । बाँकी तीन विद्यालयमा केही सुधारोन्मुख रहेता पनि समग्रमा फितलो रहेको छ । यसको लागि विद्यालयका प्र.अ., अभिभावक, सरोकारवालाहरूले पनि विशेष ध्यान नदिएको देखियो ।

४.२.२ शिक्षक कर्मचारीहरू आफ्नो उत्तरदायित्व बोध न्यून हुनु

कार्यरत विद्यालयका शिक्षक कर्मचारीहरूले आफ्नो उत्तरदायित्वबाट विमुख भएको देखियो । विद्यालयका शिक्षकहरूलाई जिम्मेवारी लिनुपर्ने हुँदा हुँदै पनि सो जिम्मेवारीबाट अलग रूपमा आफुलाई देखाए । प्र.अ. र प्राविधिक शिक्षकको मात्र जिम्मेवारी हो भन्ने जस्तो अवस्था देखियो । शिक्षक र कर्मचारीहरूले पनि आफ्नो ठाउँबाट भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने देखियो। विद्यालयमा काम गरे पछि नैतिक जिम्मेवारी सम्पूर्ण विद्यालयका कर्मचारीहरू पनि हुने भएकाले उहाँहरूले उत्तरदायित्व बोध स्पष्ट हुनुपर्छ ।

४.२.३ प्रभावकारी योजना नहुनु

विद्यालयहरूमा फलदायी हुनु प्रभावकारी योजनाको अभाव देखियो । जे अवस्था छ त्यही अवस्थामा रहोस् भन्ने रहेको देखियो । त्यस सम्बन्धि खासै योजना नभएको देखियो । पाँच वटै विद्यालयमा सूचना प्रणालीको भविष्यको योजना के छ भनेर सोधदा हामीसँग प्रयाप्त पैसा नभएकाले त्यस तर्फ लगानी गर्न अनइच्छुक देखियो । शिक्षा कार्यालयबाट आएको अनुदान बाहेक विद्यालयले आफ्नो निजी श्रोतबाट अलिकति पनि लगानी गर्न नचाहेको देखियो । प्र.अ. लाई मुख्य जिम्मेवारी भए पनि यहाँसँग पनि भविष्यमा के गर्ने भन्ने योजना नरहेको देखियो ।

४.२.४ कमजोर आर्थिक अवस्था

सामुदायिक विद्यालयमा प्रायजसो आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको हुन्छ । त्यसैगरी यी पाँचटा विद्यालयमा पनि आर्थिक अवस्था कमजोर देखियो । त्यस मध्ये शनिश्चरे मा.वि. र शिवनगर

मा.वि. भन् कमजोर देखियो । उक्त विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरू पनि थोरै र निजी श्रोतबाट शिक्षकहरू राखेकोले पनि आर्थिक अवस्था कमजोर देखियो । विद्यार्थीहरू पनि कुनै किसिमको आर्थिक सहयोग नलिएको पाइयो । तर चन्द्रकमल मा.वि. ले विद्यार्थीहरूबाट आर्थिक सहयोग लिने गरेको देखियो । तुलनात्मक रूपले चन्द्रकमल मा.वि. र भा.सि. मा.वि. आर्थिक अवस्था सामान्य रहेको देखियो ।

४.२.५ तालिम प्राप्त जनशक्तिको अभाव

सअध्ययन गरिएका सम्पूर्ण विद्यालयहरूमा शतप्रतिशत विद्यालयहरूमा तालिम प्राप्त जनशक्तिको अभाव रहेको देखियो । तालिम प्राप्त जनशक्तिको भर्ना नगरेको र विद्यालयमा रहेको शिक्षकहरू मध्ये अलि जान्ने शिक्षक लाई सूचना प्रणालीमा काम गराइरहेको देखियो । तर शिक्षकलाई पनि तालिम नदिई आफ्नै अनुभवको आधारमा कामकाज गर्दै गरेको देखियो । सम्बन्धित निकायले पनि खासै ध्यान दिएको देखिएन ।

४.२.६ कमजोर संरचना हुनु

नेपाल सरकारले लिएको निति अनुसार प्रत्येक विद्यालयमा सूचना प्रणाली विकास उद्देश्य राखिरहेको अवस्थामा विद्यालयहरूमा पनि सोही अनुसारको व्यवस्था गर्नु पर्ने भएता पनि विद्यालयहरूमा भौतिक संरचना कमजोर भएकोले यसमा सुधार हुन नसकेको हो । संरचनाको अभावले गर्दा सूचना प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न नसकेको हो भनेर शनिश्चरे मा.वि. का प्र.अ. निरञ्जन दासले बताउनु भएको छ । विद्यालयमा भौतिक संरचना पनि कमजोर देखिएको छ । जसमध्ये शिवनगर मा.वि. र शनिश्चरे मा.वि. मा कमजोर संरचना देखियो । अरु पञ्चायत मा.वि., चन्द्रकमल मा.वि. र भा.सि. मा.वि. मा संरचना ठीकै रहेको देखियो ।

४.२.७ अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणको अभाव

अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमा गएर बुझ्दा, हेर्दा र प्राप्त जानकारी र प्रत्येक देखा सम्बन्धित निकायहरूबाट अनुगमन र सुपरिवेक्षण नभइरहेको पाइयो । बेला बखतमा अनुगमन र सुपरिवेक्षण गरि दिएको भए केही सुधार हुन सक्दथ्यो । गरिएको लगानीलाई बेवास्ता गरिए जस्तो देखियो ।

४.२.८ वि.व्य.स. र अभिभावकको नरम नीति

विद्यालयमा सूचना प्रणालीको प्रयोगमा पहुँच नरहनु, वि.व्य.स. र अभिभावकहरु नरम निती अवलम्बन गरेकोले यस्तो स्थिति देखा परेको देखिन्छ । वि.व्य.स. र अभिभावकहरुको पढाई नभएकोले सूचना प्रणालीले महत्व नपाएको हो भने अध्ययन गर्दा देखियो । वि.व्य.स. र अभिभावकहरु गैर जिम्मेवार भइ दिएकोले यस्तो अवस्था सृजना भएको पाइयो ।

४.२.९ समन्वयको अभाव

विद्यालयहरु विभिन्न संघ संस्था, बुद्धिजिवी, शिक्षा प्रेमी, सरोकारवाला जस्ता पक्षहरुसँग समन्वय नगरेकोले यस्तो अवस्था आएको देखियो । विभिन्न समय समयमा अन्तरक्रिया, छलफल, गोष्ठी जस्ता कार्यक्रमहरुको अभावमा यस्तो अवस्था देखिन्छ ।

४.३ शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने उपायहरु

४.३.१ शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीको पक्षमा सुधार

विद्यालयमा विद्यमान रहेको पुराना ढाँचालाई विस्तारै आधुनिकीकरण तर्फ ल्याउने प्रयास भइरहेको छ । सूचना जगतका बारेमा सामाजिक सञ्जाल मार्फत भइरहेको देखिन्छ । मोवाइल फोनको प्रयोग मार्फत केही शिक्षक सरहरुले प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । सूचना प्रणालीलाई सुधार गरी व्यवस्थित गर्ने प्रयासहरु भइरहेको देखिन्छ । हिजो सम्म केही मतलब नराख्ने शिक्षकहरु, प्र.अ., विद्यार्थीहरु, अभिभावकहरु तथा सरोकारवालाहरुले यसको आवश्यकता महसुस गरेका छन् । त्यही भएर विस्तारै यस क्षेत्रमा अलि चाँसो दिन थालेको देखिन्छ ।

४.३.२ संरचना सुधार

संरचना कमजोर रहेको विद्यालयहरु शनिश्चरे मा.वि., शिवनगर मा.वि. र पञ्चायत मा.वि. मा संरचना सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ । त्यसको लागि सम्बन्धित निकायमा त्यसको लागि वि.व्य.स. लाई जिम्मेवार भई भवन संरचना बढाउने तर्फ लाग्न प्राप्ती गर्ने, प्र.अ.ले आफ्नो ठाउँबाट पहल, प्रयास गर्नेछ । ती विद्यालयहरुमा पक्की भवनको लागि अनुरोध गरी संरचना बनाउन लगाइने छ ।

४.३.३ तालिम प्राप्त जनशक्तिको व्यवस्थापन

प्रत्येक विद्यालयमा तालिम प्राप्त जनशक्तिको व्यवस्थापन तर्फ विशेष पहल गर्ने । स्थानिय निकायको संरचनामा गइसकेको विद्यालयहरूले सम्बन्धित निकायबाट तालिम प्राप्त जनशक्ति माग गरिनेछ । माग अनुसार नदिए पछि आफ्नो श्रोतबाट भए पनि तालिम प्राप्त जनशक्ति भर्ना गर्ने र त्यस्ता जनशक्तिबाट सूचना प्रणालीको व्यवस्थापन गरिनेछ । प्राविधिक शिक्षक राखी सूचनालाई अपडेट गर्ने गराउने ।

४.३.४ सूचना केन्द्र स्थापना गर्ने

विद्यालयहरूमा सूचना केन्द्र स्थापना गर्न लगाउने कम्प्युटर ल्याब खोल्ने त्यहाँबाट सूचना संकलन गरी व्यवस्थापन गर्ने । समय समयमा अभिभावक भेला गराई सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई सूचना उपलब्ध गराउने गर्नु पर्दछ । यस विषयमा सुधार गर्नका लागि विद्यालयका सम्पूर्ण जिम्मेवार व्यक्तित्वहरूलाई एक ठाउँमा भेला गराई वहाँहरूलाई अभिमुखीकरण गरी यसको महत्व बारे जानकारी गराई यसमा लाग्ने प्रेरित गर्ने । आफ्नो विद्यालयको विकासका लागि भूमिका खेल्न अनुरोध गर्न सक्ने प्रभावकारी कदमहरू देखाउने । सूचना केन्द्रको स्थापनाले विद्यालयका शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक तथा समुदायलाई प्रत्येक फाइदा हुने भएकाले यस तर्फ लाग्न अनुरोध गरिनेछ । गाउँ, समाजमा भएका बुद्धिजीवी, शिक्षाप्रेमी व्यक्तिहरू सित सहकार्य गरी उनीहरू सित हातेमालो गरी सूचना केन्द्र स्थापना गर्न लगाउने । त्यसका लागि आवश्यक सहयोग स्थानिय तह सँग माग्ने, उनीहरूलाई पनि महत्व देखाई वहाँहरूबाट पनि उचित समन्वय र सहयोग गरी माँग गरी सूचना केन्द्र स्थापनामा जोड दिइनेछ । यसले समग्र समाज, विद्यालय तथा स्थानिय सरकारलाई समेत फाइदा पुग्ने भएकोले यस तर्फ अग्रसर गर्न लगाइनेछ । यसको लागि अगुवाई गरी उदाहरणीय कार्य गर्दै सफल बनी देखाइने छ।

४.३.५ तथ्यांकको प्रयोगमा सुधार

शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन पद्धतिमा प्रष्ठपोषणको कार्यले यस सम्बन्धि विविध पक्षमा सुधार ल्याउनुका साथै परिमार्जन गर्दै सिक्ने अवसर प्रदान गर्दछ । पृष्ठपोषणले सञ्चालित प्रकृयाहरूको उपलब्धी के कस्तो रहयो, कस्ता खालका समस्याहरू तालिकामा व्यवस्थित गर्न

सुभाव दिइनेछ । तथ्यांकको प्रयोगमा सुधार ल्याउनका लागि प्राविधिक जनशक्ति तालिममा परिचालन गरिनेछ । आफ्नो विद्यालयमा नभए अन्य प्राविधिक ल्याउने र वहाँको तौर तरिकाले सके सम्म गर्ने । त्यसको लागि भत्ता दिएर भए पनि यस क्षेत्रमा सुधारको पहल गरिनेछ । अनि मात्र समग्र क्षेत्रको सुधार देखिन्छ । कानमा तेल हालेर बस्नु भन्दा केही फरक गर्न तर्फ उन्मुख होइनेछ । अतिरिक्त समय खर्च गरेर भए पनि सुधार गरिनेछ ।

४.३.६ प्रभावकारी सम्बन्धमा सुधार

विद्यालयहरु समुदायमा भएकोले सबै विद्यालयहरु समुदायमा रहेका विभिन्न संघ संस्थाहरु तथा स्थानिय जनप्रतिनिधिहरु संग सुमधुर सम्बन्ध स्थापना गरी यस सूचना प्रणालीमा सुधार गर्ने योजनाहरु लागू गर्ने जुनसुकै काममा हुने भएकोले विभिन्न निकाय, व्यक्ति, संस्थाहरुसंग समन्वय गरी सम्बन्ध विस्तार गरी सहयोग लिइनेछ । विद्यालयहरुले समाजमा रहेका व्यक्ति, शिक्षा प्रेमी, सर्वसाधारण जस्ता पक्षहरुसंग मानविय सम्बन्ध राम्रो बनाई उनीहरुबाट सहयोग लिइनेछ ।

४.३.७ अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणमा सुधार

शिक्षा क्षेत्रमा लगानी धेरै गरेको भएता पनि सोचे जस्तो लक्ष्य हासिल हुन सकिरहेको छैन । हरेक क्षेत्रमा लक्ष्य अनुकूल उपलब्धी हासिल हुन सकेको छैन । त्यसैगरी सामुदायिक विद्यालयमा पनि शैक्षिक स्तर खस्कदै गइरहेको छ । यसको मुख्य कारण भनेको प्रभावकारी अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणको अभाव हो । बेला बेलामा अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्नु पर्ने देखिन्छ । राज्य देखि लिएर प्रदेश र स्थानिय सरकार हुँदै चुस्त दुरुस्त समयन्त्र निर्माण गरी विद्यालय विद्यालय सम्म अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गरिनु पर्दछ । राज्यको लगानी निर्थक भईरहेको अवस्था छ । राज्य संग कुनै प्रभावकारी नियमन निकायको अभाव भएको छ । राज्य संग स्पष्ट निती नियम कडाईका साथ लागु हुन सकेको छैन । स्थानिय स्तरमा रहेका कर्मचारीहरु बदमाशी गर्दा पनि राज्यले कार्यवाही गर्न सकेको छैन । प्रत्येक विद्यालयमा राज्यको उपस्थिति रहे पनि भने जस्तो उपलब्धी हासिल हुन सकेको छैन । विद्यालयका जिम्मेवार व्यक्तिहरु पनि आफ्नो कर्तव्यबाट विभुख रहेको देखिन्छ । वहाँहरुलाई मुख्य जिम्मेवार बनाई अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नु पर्दछ ।

४.३.८ सरोकारवालाहरूसँग सुमधुर सम्बन्धमा सुधार

सूचना प्रणालीमा सुधार गर्नको लागि विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्नु पर्ने देखिन्छ । विद्यालयका समग्र विकासका लागि विभिन्न निकाय, संघ संस्था तथा अन्य सरोकारवाला पक्षहरूसँग निरन्तर संवाद गरी कार्ययोजना प्रस्तुत गरी वहाँहरु सँग सहयोग, सहकार्य गरी सम्बन्ध विस्तार गर्नु पर्ने देखिन्छ । तर विडम्बना के हो भने कसैले कसैलाई सोध्ने, सल्लाह लिने नै परम्परा नै छैन । सबै एक से एक छन् । कोही भन्दा कोही कम छैन । सबै आफ्ना गुणमा घमण्ड छन् । सरोकारवालाहरूसँग समय समयमा अन्तरक्रिया गरी सरसल्लाह, निचोडलाई कार्यान्वयन गर्ने गर्नु पर्दछ । सरोकारवालाहरुको सकारात्मक सहयोग राखी मद्दत गर्नु पर्दछ ।

अध्ययन गरिएका विद्यालयहरु कहिले पनि यस्ता खालका गतिविधिहरु नभएको पाइयो । राजनैतिक अस्थिरताको असर सबै क्षेत्रमा व्याप्त रहेको देखियो । यस्ता राजनैतिक वेबेललाई सहमति गराई काम गर्नु पर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । कसै प्रति पूर्वाग्रही नभई निस्वार्थ भावले काम गर्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ ।

४.३.९ वि.व्य.स. र अभिभावकसँग अन्तर सम्बन्धमा सुधार

विद्यालयको मुख्य मालिक, अख्तियारी पाएको वि.व्य.स. र अभिभावकहरुले आफ्नो विद्यालय प्रति उत्तरदायि नभएकोले अब त्यस तर्फ उत्तरदायी हुनुपर्ने अवस्था देखिन्छ । वि.व्य.स. र अभिभावकहरु आफ्नो कमी कमजोरी हटाई आत्मलोचना गरी समग्र विकासका लागि लचिलो भएर कर्तव्य निष्ठ भएर लाग्नु पर्ने अवस्था भएकोले त्यस्ता खालका भूमिका खेल्नु पर्दछ । विभिन्न पक्षहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध स्थापनार्थ रही काम गर्नु पर्दछ । विद्यालयमा रहेका विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारीहरु सँग घुलमिल भई काम गर्नु पर्नेछ । वि.व्य.स. एक तिर, प्र.अ. अर्को तिर हैन कि एक ठिक्क भई काम गर्नु पर्दछ । हामी जहाँ, जुन ठाउँमा, पदमा भएता पनि त्यस ठाउँबाट माथी उठी कार्य गर्नु पर्ने देखिन्छ । त्यसैले सबै विद्यालयहरुका प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी, कर्मचारी, अभिभावक सबै मिली विद्यालयको समग्र विकासको लागि पहल कदमी लिई उदाहरणीय कार्य गरि सफलता प्राप्त गर्नु पर्दछ । यसैलाई नै हाम्रो अन्तिम लक्ष्य बनाई काम गर्नु पर्दछ ।

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष तथा सुझावहरू

५.१ निष्कर्ष

यो अध्ययन सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग शिर्षकमा केन्द्रित रहेको छ । यो अध्ययन सुनसरी जिल्लाको रामधुनी नगरपालिका भासि श्रोत केन्द्र अन्तर्गतका ५ वटा माध्यमिक विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको अवस्थालाई कसरी व्यवस्थित गर्न सकिन्छ भन्ने उद्देश्य राखी अध्ययनलाई सिमित गरिएको छ ।

सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग को शिर्षकमा अनुसन्धान गर्दा विद्यालयहरूमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कम रहेको पाइयो । अझ न्यूनतम शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षकहरू पाइयो । अधिकतम शैक्षिक योग्यताको रूपमा स्नातकोत्तर उत्तिर्ण तुलनात्मक रूपले ठिकै रहेको पाइयो । विद्यालयमा शिक्षकहरू स्थायी प्रकृतिका कम संख्या देखियो भने राहत, अस्थायी, निजी श्रोतका शिक्षकहरू पाइयो । विद्यालयमा कम्प्यूटर र प्राविधिक जनशक्तिको अभाव देखियो । प्र.अ. तथा कर्मचारीहरू समेतमा प्राविधिक दक्षता न्यून संख्यामा भेटियो ।

सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोगको अवस्था अन्यन्त न्यून देखियो । ५ वटा विद्यालय मध्ये दुई वटा विद्यालय चन्द्रकमल मा.वि. र भा.सि. मा.वि. प्रयोगको स्थिति एकदम कमजोर रहेको पाइयो । अध्ययनको क्रममा विद्यालयहरूमा प्रयोगको स्थिति कमजोर हुनुमा विभिन्न समस्याहरूले गर्दा त्यस्तो स्थिति देखियो । विद्यालयमा भौतिक संरचनाको अभाव, तालिम प्राप्त जनशक्तिको अभाव, प्रभावकारी योजनाको अभाव, सूचना प्रणाली फितलो आदि जस्ता कारणहरू देखियो । जसलाई सुधारका पक्षहरूलाई समेत औल्याई केही सुधार गर्नु पर्ने कामहरूको समेत अध्ययन गरियो । जस्तो कर्मचारीको कर्तव्यबोध गराउने, जिम्मेवार भई कामकाज गर्न उत्प्रेरित गर्ने, आर्थिक अवस्था मजबुत बनाउने आदि । प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थीहरू, अभिभावक, वि.व्य.स. तथा सरोकारवालालाई जागरुक गराउने देखियो । यस अध्ययनको क्रममा सामुदायिक विद्यालयहरूमा शैक्षिक गुणस्तर खस्केको प्रमुख कारण शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणाली व्यवस्थापनमा प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु वा नगराउनु हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । यस

अध्ययनमा इन्टरनेटको प्रयोग नभएको पाइयो । विद्यालयमा कम्प्यूटरको प्रयोगको स्थिति सन्तोषजनक देखिएन । प्राविधिक तालिम प्राप्त जनशक्तिको अभाव देखियो । सूचना केन्द्र स्थापनाको आवश्यकता र भौतिक संरचना र आर्थिक अवस्थाको समेत आवश्यकता महशुस गरियो । विद्यालयका शिक्षक, अभिभावक, सरोकारवाला जस्ता पक्षहरूको आवश्यक तालमेलको अभाव देखियो । समस्या समाधानमा ति पक्षहरूको आपसी असमझदारी देखियो । ती विभिन्न पक्षहरूमा समझदारी कायम हुने वातावरण निर्माण गर्नु पर्ने आवश्यकता समेत रहेको देखियो ।

यसको अतिरिक्त यस अध्ययनको क्रममा सामुदायिक विद्यालयहरूमा शैक्षिक गुणस्तर खस्केको प्रमुख कारण शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणाली व्यवस्थापनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु वा नगराउनु हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

५.२ सुझावहरू

सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको भूमिका सम्बन्धि अध्ययन, अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त सूचनाहरूको व्याख्या विश्लेषणबाट प्राप्त गरिएको निष्कर्षको आधारमा नीतिगत तहका सुझावहरू, कार्यान्वयन तहका सुझावहरू, अनुसन्धान सुझावहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.१ नीतिगत तह

विद्यालयमा प्राविधिक शिक्षक पद सृजना गरी दरबन्दी दिने नीतिगत व्यवस्था गर्नु पर्दछ । प्रत्येक विद्यालयमा दुई वटा कम्प्यूटर ल्याब राख्ने नीति हुनुपर्छ । विद्यालयको सूचना प्रणाली सँग सम्बन्धित क्रियाकलाप सञ्चालनको लागि प्र.अ., शिक्षक तथा वि.व्य.स. प्रशिक्षण प्रदान गर्ने नीति लिइनुपर्दछ । विद्यालयमा रहेको सूचना प्रणाली सँग सम्बन्धित सामाग्रीहरू रेखदेख, व्यवस्थापनको लागि प्रत्येक शिक्षक व्यवस्था अनिवार्य रूपमा राख्ने नीतिगत व्यवस्था गर्नु पर्दछ । शैक्षिक व्यवस्थापकिय सूचना प्रणालीको भूमिकामा विद्यालयले यस क्षेत्रलाई विशेष महत्व दिई विभिन्न सूचना प्रणाली सँग सम्बन्धित तालिम, प्याकेजको व्यवस्था गर्ने नीति गर्नुपर्छ । विद्यालयले सक्ने प्राविधिक शिक्षक दरबन्दी व्यवस्था गर्ने, शैक्षिक सामाग्रीका लागि थप कोषको व्यवस्था गर्ने, शैक्षिक व्यवस्थापन, भौतिक

वातावरणमा सुधार परीक्षा प्रणालीमा सुधार र विद्यालय सम्बन्धित उत्तरदायित्व वहन गर्न सक्ने बनाउन विद्यालयसँग सरोकार राख्ने सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने नीति लिनुपर्दछ ।

५.२.२ अभ्यास तह

विद्यालयको पाठ्यक्रममा समेत कम्प्यूटर विषय समावेश गरिएको हुँदा सोही अनुसार विद्यालयमा पठनपाठन गराउने गर्नुपर्दछ । सामुदायिक विद्यालयले विविध क्षेत्रका तथ्यांक, सूचनाहरू, शिक्षासँग सरोकार राख्ने सबै पक्ष सँग पारदर्शी गराउनु पर्ने देखिन्छ । विद्यालयमा प्राप्त भएको शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणाली सँग सम्बन्धि सामाग्रीहरू व्यवस्था गरी सोही क्षेत्रमा खर्च गर्नु पर्ने देखिन्छ । प्यानको लागि एउटा छुट्टै अनुगमन समिति निर्माण जिम्मेवारी दिने । विद्यालयका प्राचार्य, शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक एवम् वि.व्य.स. समितिका सदस्यहरूको नियमित अन्तरक्रियाद्वारा विद्यालयमा सूचना केन्द्र स्थापना गर्ने विद्यालयको प्रमुखले विशेष ध्यान दिई जिम्मेवार भई काम गर्नु पर्ने देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणाली व्यवस्थापनको कार्यान्वयनमा विद्यालयको अहम भूमिकालाई आत्मसात गरी सबै सरोकारवालाहरूले हातेमालो गरी सहयोग गरेमा विद्यालयको शैक्षिक तथा सूचना प्रणालीको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन गई विद्यालयको सर्वाङ्गिक विकास हुन जान्छ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीको प्रयोग शिर्षक बाहेक निम्न शिर्षकहरूमा थप अध्ययन तथा अनुसन्धान सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापनमा सूचना प्रणालीमा प्राध्यापकको भूमिका, विद्यालयका शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा प्राविधिक शिक्षकको महत्व, विद्यालयका कम्प्यूटर ल्याबको आवश्यकता, विद्यालयमा सूचना केन्द्र स्थापनाको महत्व जस्ता क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६८/०६९), *नि.मा./मा.शिक्षक दिग्दर्शन*, काठमाडौं : आशिष बुक्स हाउस प्रा.लि. ।

काफ्ले, बासुदेव र गिरिराज पौडेल (२०६४), *शैक्षिक व्यवस्थापन र संगठनात्मक व्यवहार*, काठमाडौं : जुपिटर पब्लिकेशन प्रा.लि. ।

खनाल, चिरञ्जिवी (२०७२), *शिक्षा ऐन, नियम टिप्पणी*, काठमाडौं : पैरभी प्रकाशन ।

खनाल, पेशल (२०६२), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

गौतम, दिनानाथ (२०६४), *शैक्षिक प्रशासन तथा सुपरिवेक्षण*, काठमाडौं : प्रशान्ति पुस्तक भण्डार ।

ढकाल, यज्ञ प्रसाद (२०६७), *उच्च माध्यमिक विद्यालय मानवीय संसाधन व्यवस्थापन*, (अप्रकाशित शोधपत्र), सुन्दरहरैँचा : सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, मोरङ ।

थापा, डा. विजयकुमार, चन्द्रबहादुर श्रेष्ठ र सैलेन्द्र सिग्देल (२०६६), *व्यवस्थापन सूचना प्रणाली र मानव संसाधन व्यवस्थापन*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

थापा, डा. विजयकुमार तथा अन्य (२०६८), *शिक्षामा मानव संसाधन व्यवस्थापन*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

यादव, बालेश्वर (२०७३), *सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालयमा वित्तीय व्यवस्थापन*, (अप्रकाशित शोधपत्र), इटहरी : जनता बहुमुखी क्याम्पस, सुनसरी ।

शर्मा, चिरञ्जिवी (२०६३), *शिक्षाका आधार*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स ।

श्रेष्ठ, नारायण (२०६७), *शिक्षामा सूचना र सञ्चार प्रविधिको उपयोग, आवश्यकता, चुनौती र समस्याहरू*, सानोठिमी : शैक्षिक स्मारिका शिक्षा विभाग, भक्तपुर ।

- Chanda, S. (2018). *Management information system: Definition and objectives* (<http://www.yourarticlelibrary.com>) Retrieved: 10-05-2018.
- Chang and Chen (2000). *Educational management information system (EMIS) training manual* (<http://www.infodev.org.com>) Retrieved: April 4, 2018.
- Joseph, E.C. (2011). *An investigation into the use of the education management information system (EMIS) in the school of education at the University of Sheffiedd* (<http://www.erepository.unobii.ac.ke>) Retrieved: March 25, 2018.
- Mamary, Y.H., Shamsuddin, A. & Aziati, N (2014). *The meaning of management system and its role in telecommunication companies Yemen: American Journal of Software Engineering*. Vol. 2, No. 2. Retrieved: Feb. 15, 2018.
- Rogers and Wright (2008). *Influence of use of education management information system (EMIS) on management of secondary schools in Nairobi City Country Kenya, 2017* University of Nairobi. Retrieved: April 18, 2018.
- Villanueva, C.C. (2003). *Education management information system (EMIS) and the formulation of education for all (EFA) plan of action: UNESCO Almaty Cluster Office and the ministry of education of Tajikistan* (<http://www.thesisonemis>) Retrieved: April 20, 2018.

८. विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीको व्यवस्थापनमा क-कसको सहयोग छ?

क) शिक्षक/स्टाफ ख) वि.व्य.स. ग) समुदाय घ) निम्न

१०. विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको व्यवस्थापनमा प्रमुख भूमिका कसको हुन्छ ?

क) प्र.अ. ख) विद्यार्थी ग) शिक्षक घ) अभिभावक

अनुसूची-३

विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग

शिक्षकलाई सोधिने प्रश्नहरू

शिक्षकको नाम :

विद्यालयको नाम :

१. तपाईंको यस विद्यालयमा नियुक्ति हुँदा अपनाइएको छनौट प्रकृया के कस्तो थियो

क) सिधै नियुक्ति   ख) खुल्ला सूचना

ग) सम्झौता   घ) शिक्षा आयोगद्वारा सिफारिस

२. तपवाई छनौट भएको प्रकृया कस्तो लाग्यो ?

क) अति उत्तम   ख) उत्तम   ग) ठिकै   घ) नराम्रो

३. यस विद्यालयमा शैक्षिक तथा आर्थिक गतिविधिको अवस्था कस्तो छ ?

क) पारदर्शी   ख) अपारदर्शी   ग) सामान्य   घ) अव्यवस्थित

४. विद्यालयमा EMIS को व्यवस्थापनमा कसको जिम्मेवारी बढी रहन्छ ?

क) समुदाय   ख) सरकार   ग) प्र.अ.   घ) सबैको

५. विद्यालयमा इएमआईएस को व्यवस्थापनको जिम्मेवारी बढी हुनुको प्रमुख कारण दिनुहोस् ।

.....

६. विद्यालयमा इएमआईएस को व्यवस्थापनमा प्रमुख समस्याहरु के के हुन् ?

.....

७. तपाईंको विचारमा यो समस्यालाई कसरी निराकरण गर्न सकिन्छ ?

.....

८. तपाईंलाई कम्प्युटर सम्बन्धि प्राविधिक ज्ञान छ ?

क) राम्रो   ख) ठीक-ठीकै   ग) न्यून   घ) छैन

९. तपाईंको विचारमा यस विद्यालयमा शै. तथा सूचना प्रणालीको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक थप सुझाव भए, उल्लेख गर्नुहोस् ।

.....

.....

अनुसूची-४

विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग

लेखा/प्र.स.लाई सोधिने प्रश्नहरू

नाम :

पद :

विद्यालयको नाम :

१. तपाईंको विद्यालयमा फलास र फलास.....नियमित रूपमा भन्दै गरिएको छ ?

क) छ   ख) छैन   ग) थाहा छैन   घ) भन्न मिल्दैन

२. तथ्यांक फारममा सूचनाको स्थिति के छ ?

क) यथार्थ ख) हचुवा   ग) थाहा छैन   घ) भन्न मिल्दैन

३. तपाईंलाई कम्प्युटर सम्बन्धि कस्तो जानकारी छ ?

क) राम्रो ख) कामचलाऊ   ग) ठिक्कै   घ) छैन

४. विद्यालयमा सूचना प्रणालीको महत्व कस्तो छ ?

क) खासै छैन   ख) धेरै   ग) थोरै   घ) भन्न सकिन्न

५. विद्यालयको शैक्षिक तथा सूचना प्रणालीको व्यवस्थापनमा प्र.अ.को भूमिका कस्तो देखिन्छ ?

क) सामान्य   ख) अग्रणी   ग) थोरै   घ) थाहा छैन

६. विद्यालयमा शैक्षिक सूचना सम्बन्धि पारदर्शिता जरुरी छ ?

क) छैन   ख) छ   ग) भन्न सकिन्न

७. विद्यालयमा शैक्षिक तथा सूचना प्रणालीको व्यवस्थापन गर्दा देखा पर्ने समस्याहरु के के हुन् ?

.....

.....

८. शैक्षिक व्यवस्थापनमा आएका समस्याहरु समाधान गर्ने उपायहरु के के हुन सक्दछ ?

.....

.....

अनुसूची-५

विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग

विद्यार्थीलाई सोधिने प्रश्नहरू

शिक्षकको नाम :

विद्यालयको नाम :

१. तिम्रो विचारमा शैक्षिक क्षेत्रमा सूचनाको कतिको महत्व राख्दछ ?
क) राख्दैन   ख) धेरै राख्दछ   ग) थोरै राख्दछ   घ) थाहा छैन
२. यस विद्यालयमा शैक्षिक तत्वहरूको पारदर्शिता कति रहेको छ ?
क) पूर्णतः ख) ठीक   ग) आंशिक   घ) छैन
३. तिम्रीहरूको परीक्षा उपरान्त विषयहरूको प्राप्तांक कति जानकारी गराउँदछ ?
क) सम्पूर्ण   ख) आंशिक   ग) भ्याएजति   घ) गराउँदैन
४. यस विद्यालयमा शैक्षिक अवस्था कस्तो रहेको महसुस भएको छ ?
क) धेरै राम्रो   ख) राम्रो   ग) ठीकै   घ) दयनीय
५. यस विद्यालयमा शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्नु कतिको जरुरी देखिन्छ ?
क) अति ख) ठीकको   ग) सामान्य   घ) थाहा छैन
६. विद्यालयको शैक्षिक सूचना व्यवस्थापनमा प्र.अ.को कस्तो भूमिका छन् ?
क) अग्रणी   ख) सहयोगी   ग) होलान्   घ) थाहा छैन

७. विद्यालयमा शैक्षिक तथा सूचना व्यवस्थापन गर्न चुनौती तथा समस्याहरु छन्?
- क) छन्   ख) छैनन्   ग) होलान्   घ) थाहा छैन
८. विद्यालयमा शैक्षिक तथा सूचना व्यवस्थापन गर्न क कसको भूमिका रहन्छ ?
- क) प्र.अ. ख) शिक्षक, कर्मचारी   ग) अभिभावक   घ) सबैको
९. विद्यालयमा शैक्षिक तथा सूचना व्यवस्थापन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी कसको रहन्छ
- क) प्र.अ. ख) शिक्षक   ग) अभिभावक   घ) कर्मचारी
१०. विद्यालयमा शैक्षिक तथा सूचना व्यवस्थापन गर्दा देखिने समस्या समाधान गर्ने उपायहरु के के हुन सक्छन् ?
- क) समन्वय/छलफल   ख) निर्देशन/प्रशासन   ग) तालिम   घ) माथीको सबै

अनुसूची-६

विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग

वि.व्य.स. अध्यक्षलाई सोधिएका प्रश्नहरू

नाम :

पद :

विद्यालय :

१. तपाईंको विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनको स्थिति कस्तो छ ?

क) धेरै राम्रो   ख) राम्रो   ग) ठीकै   घ) दयनीय

२. तपाईंको विद्यालयमा सूचना व्यवस्थापनको स्थिति कस्तो छ ?

क) राम्रो   ख) ठीकै   ग) सन्तोषजनक   घ) दयनीय

३. तपाईंहरूको बैठक बस्दा शैक्षिक विषयवस्तुहरू बारे छलफल कतिको हुने गरेको छ ?

क) प्रत्यक्ष बैठकमा   ख) कहिलेकाहीं   ग) बीच बीचमा   घ) आवश्यक परेमा

४. विद्यालयको शैक्षिक तथा आर्थिक पारदर्शितामा तपाईंको भूमिका कति रहन्छ ?

क) अग्रणी ख) राम्रै   ग) ठीक   घ) न्यून

५. तपाईंलाई व्यक्तिगत रूपले कम्प्यूटर सम्बन्धि प्राविधिक ज्ञान कतिको छ ?

क) राम्रो   ख) सामान्य   ग) कामचलाऊ   घ) छैन

६. तपाईं आफ्नो प्राविधिक दक्षतालाई विद्यालयमा कति सकृय रूपले प्रयोग गर्नु भएको छ ?

क) पूर्णत   ख) राम्रै   ग) सन्तोषजनक   घ) छैन

७. विद्यालयको शैक्षिक तथा सूचना व्यवस्थापनमा प्र.अ.मा क-कस्ता विशेषता भएको हेर्न चाहनुहुन्छ

क) दक्षता   ख) असल प्रशासन   ग) विविधता   घ) माथीको सबै

८. विद्यालयमा शैक्षिक तथा सूचना व्यवस्थापनमा देखापर्ने समस्याका क्षेत्रहरु के के हुन् ?

क) आर्थिक   ख) कर्मचारितन्त्र   ग) कमजोर प्रशासन   घ) अन्य.....

९. विद्यालयमा शैक्षिक तथा सूचना व्यवस्थापन प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न के के कामहरु चाल्नुहुन्छ ?

.....
.....

१०. यस सँग सम्बन्धित थप केही सल्लाह सुझाव भए

.....
.....